

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Arheoloogia õppetool

**Viljandimaa linnuste kedrakeraamika hilisrauaajal
(11. sajand – 13. sajandi algus)**

Magistritöö

Arvi Haak

Juhendaja: vanemteadur Heiki Valk

Tartu 2010

Sisukord

Sissejuhatus.....	3
1. peatükk. Historiograafia.....	7
1.1 Kedrakeraamika uurimisküsimusi Eestis.....	7
1.2 Viljandimaa kedrakeraamika uurimisseisust, seostamisest teiste keskustega ning päritolust.....	9
1.3 Kedrakeraamika uurimisest Loode-Venemaal.....	12
1.3.1 Pihkva ja Pihkvamaa.....	13
1.3.2 Novgorod.....	14
1.3.3 Retseptsioon Eestis.....	15
1.4 Senised küsimuseasetused ja meetodid keraamika uurimisel.....	16
2. peatükk. Allikmaterjali valik, teooria ja metoodika.....	23
2.1 Käesoleva uurimuse teoreetilised lähtekohad.....	23
2.2 Allikmaterjal ning selle leiukontekst.....	26
2.2.1 Lõhavere linnus.....	27
2.2.2 Naanu linnus.....	27
2.2.3 Sinialliku linnus.....	28
2.2.4 Viljandi Suusahüppemäe mäepealne hoone.....	29
2.3 Uurimismetoodika.....	29
3. peatükk. Viljandimaa keskuste keraamikaleidude liigitamise tulemused.....	32
3.1 Nõu osade määramine.....	34
3.2 Valmistamistehnikad.....	35
3.3 Nn Pihkva kedrakeraamika rühmad.....	37
3.4 Alarühmad võriku kuju alusel.....	41
3.5 Liigitus ornamendi põhjal.....	44
3.6 Vormimismassi koostis uurimisobjekti ja liigitamiskriteeriumina.....	47
4. peatükk. Viljandimaa keskuste keraamika iseloomustus.....	50
4.1 Lõhavere linnus.....	50
4.2 Naanu linnus	52
4.3 Viljandi Suusahüppemägi.....	55
4.4 Sinialliku linnus	59
4.5 Vahekokkuvõte.....	60
5. peatükk. Keraamika leviku küsimused.....	62
5.1 Argumendid kohaliku keraamikavalmistamise määratlemiseks.....	63
5.2 Keraamika valmistamine ja käsitöökorraldus.....	65

5.3 Keraamika levik ja keraamikakaubandus.....	67
5.4 Aktiivne ja passiivne stiil. Potid, valmistajad ja kasutajad.....	70
Kokkuvõte.....	74
Summary: Wheel-made pottery of Viljandi County during the Latest Iron Age in Estonia (11th Century – the beginning of the 13th Century).....	79
Kasutatud käsikirjad.....	84
Kasutatud kirjandus.....	86
Lühendid.....	98

LISAD

Joonised 1–30.

Sissejuhatus

Savinõukillud on enamikult Eesti hilisrauaaegsetelt muististelt kogutud kaevamisleidude seas kaugelt arvukaim leiuliik. Ka Viljandimaa puhul võib kõhkluseta sedasama väita. Võrreldes materjali arvukusega, on selle kasutamine uurimistöös olnud suhteliselt kasin, et mitte öelda enamat. Kui leitud keraamikat on sageli kirjeldatud, mõnikord nõu kujusid rekonstrueeritud ja harvem nende võimalike valmistamiskohtade üle arutletud, siis muististe tähenduse mõtestamise seisukohalt oluliseks allikaliigiks on keraamikaleide Eesti muinasaja lõpu kontekstis loetud äärmiselt harva. Kahtlemata seostub selline olukord otseselt siinse hilisrauaaegse keraamika uurimisseisuga – mida vähem on ühe esemeliigi kohta teada, seda väiksemad on võimalused seda materjali tervikpildi loomisel rakendada. Nii ongi keraamikaleidude peamiseks väärtuseks olnud vanusemäärangute kinnitamine. Sellegi ülesande puhul on kohalik keraamika osutunud raskesti kasutatavaks, sest vormimuutusi vaadeldava perioodi piires pole seni õnnestunud ühemõtteliselt määratleda. Seetõttu kohtame dateeringutena määratlusi „käsitsi- ja kedrakeraamika koosesinemise periood”¹, millele eeldatavasti järgneb kedrakeraamika ainuvalitsevaks kujunemine. On arusaadav, et selliste dateeringute puhul pole keraamika informatiivsus dateerimisvahendina võrreldav teiste leiuliikide, eelkõige müntide omaga või radiosüsinikumeetodil saadud tulemustega. Nii ongi Eesti hilisrauaaja muististe keraamikaleiud enamasti mainitud ja tüüpilised profiilikujud ka avaldatud, kuid savinõude ja -katkete roll uurimisega kaasnevas tõlgendusprotsessis on olnud enam kui tagasihoidlik.

Ka naabermaades on keraamika, s.h hilisrauaaegse keraamika uurimisel esitatud küsimused ajas oluliselt muutunud. Mitmed asjaolud, eelkõige ajakulu, mis seostub materjaliga suure hulgaga ning laborianalüüside ja mõõtmiste olulisus on viinud olukorrani, kus selle leiuliigiga tegeleb põhjalikumalt suhteliselt väike arv spetsialiste ning konkreetse muistise või muististerühma uurimistulemuste kokkuvõttes ja tõlgendustes toetutakse nende töö tulemustele. Sellele piirajale vaatamata leian, et Eesti hilisrauaaja keraamika põhjalikumal uurimisel avaneb hulk andmeid, mis on olulised toonase ühiskonna käsitlemisel.

¹ Vrd Горюнова 2002, 49.

Käesolev magistritöö kasvas välja Viljandi arheoloogilisest uurimisest, kus autori lähteesmärk oli määratleda Viljandi 13. sajandi alguse keraamikatraditsiooni lähtekohti ning seoseid piirkonna varasema savinõude valmistamisega. Kas Viljandi keraamika-toodang seostub piirkonna varasema arenguga ning seda võib käsitleda muinasaegse traditsiooni jätkuna? Või on tegu slaavipärase keraamika ühe piirkondliku avaldumisevormiga? Millised on seosed ja mõjutused ning eelkõige, millisest vaatenurgast ja milliste meetoditega neid küsimusi käsitleda?

Ülesanne osutus keerukamaks kui esialgu arvasin. Selgus et seni uuritud muististe leiumaterjali ei ole võimalik kasutada leiuandmeid uuesti läbi töötamata, teisisõnu varasema uurimistöö tulemusel ei ole leiukomplekse, mida annaks Viljandi materjaliga võrrelda, usaldatavalt piiritletud. Ehkki autorile tundus juba põgusal vaatlusel, et käsitletavate muististe keraamikaaineses on erinevusi, polnud neid erinevusi kuigi lihtne välja tuua ja kirjeldada. Seega kujunes võrdlusmaterjali loomine töö kavandatud lähtekohast vahetulemuseks. Lisandus küsimus, kuivõrd erinevad on teistes toonastes keskustes valmistatud savinõud, milles need erinevused väljenduvad ja millised võivad olla nende põhjused. Nii on käesolev magistritöö vormistatud kui Viljandi piirkonna uurimise üks vaheetapp.

Töö ülesehitus on mõneti klassikaline. Senitehtu ülevaatele järgneb teoreetiliste lähtekohtade, valitud metoodika ning käsitletavate muististe tutvustus, seejärel materjali analüüs ning autori tõlgendused. Loomulikult annab autor endale aru, et kogu eelnevalt esitatud materjali läbitöötamine lähtub subjektiivsetelt alustelt (töö käigus määratletud profiili- ja ornamendirühmade eristamine) ning on seotud teoreetiliste lähtekohtadega, millel pikemalt peatutakse alapeatükis 2.1. Olen püüdnud eraldi esile tuua olukorrad, kus teistsuguse lähenemisvõimaluse valik oleks autorile arusaadavalt teistsuguse tõlgenduseni viinud. Kahtlemata ei küündi autor kõigi võimalike tõlgendusvõimaluste esitamiseni, kuid usun, et autorile olulisena tundunud probleemkohtadele tähelepanu juhtimine on töö usaldatavuse ning järelduste kontrollitavuse huvides kindlasti vajalik.

Materjali registreerimise algusest käesoleva töö valmimiseni kulus mitmete vaheaegade, ümberorienteerumiste ning fookusemuutustega kaheksa aastat. Ühest küljest on see, töö tulemustega võrreldes ilmselgelt liiga pikk aeg loodetavasti lubanud mõnede järgnevalt esitatud seisukohtade üle pikemalt aru pidada ning mitmeid esitatud hüpoteese eelnevalt testida. Teisalt on *lõputu lõpetamise* tõttu teema osa esialgsest ajakohasusest kaotanud² ning osa varem püstitatud küsimustest vahepeal vastuse leidnud. Siinkohal soovin tänada kõiki neid, kellelt oma uurimistöös innustust saanud olen.

Esimesena soovin ära märkida Andres Vindit ja Andres Tvaurit TÜ arheoloogia kabinetist, kelle kõrval õppisin keraamikat ära tundma, määrama, kirjeldama ja dokumenteerima. Eraldi tahaksin ära märkida kasulikke näpunäiteid, mille põhjal eristada ühe nõu kilde. Andres Vindi on kildudest kokku liitnud ka mitmed Viljandi Suusahüppemäelt leitud savinõud, mida käesolevas töös on kasutatud.

Suure tänu olen võlgu Ülle Tamlale, Mari-Liis Rohtlale, Priit Lättile ja Irita Kallisele TLÜ Ajaloo Instituudist, Ain Vislapuule Viljandi Muuseumist ning mitmetele TÜ Arheoloogia kabineti töötajatele, kes võimaldasid juurdepääsu nende hallatavatele arheoloogiakogudele. Sergei Stepanov lubas võrdluseks tutvuda Pihkva Arheoloogiakeskuse keraamikakollektsiooniga. 2003. a toimunud õppereise Helsingisse, Pihkvasse ning Peterburgi rahastas ETF grant 5314 „Eesti hilisrauaaja keraamika“. Sama grandiraames toimus ka Viljandimaa maa-asulate keraamika läbivaatus. Olen grandihoidja Andres Tvaurile võlgu suure tänu võimaldatud stipendiumi eest.

Käeoleva töö ettevalmistamise ajal jõudsin töötada kolmes asutuses. Aitäh kolleege TÜ arheoloogia kabinetist, Viljandi muuseumist ning Tartu linnamuuseumist, kes suhtusid arusaamisega minu püüdlustesse antud teemal tulemuseni jõuda.

Töö valmimise ajal on mitmed arvamustevahetused aidanud siinkohal vormistatud mõtetel selgida, juhatanud autorile kätte asjakohast kirjandust ning juhtinud tähelepanu kitsaskohtadele või vajakajäämistele. Tahan tänuga ära märkida Erki Russowi (TLÜ Ajaloo Instituut), Mika Lavento (Helsinki Ülikool), Aivar Kriiska, Riina

² Algselt oli töö kavas lõpetada ETF grand nr 5314 raames (lõppes 2004. a lõpus).

Rammo ning Andres Tvaoriga (TÜ) aset leidnud mõttevahetusi. Eestis kättesaamatut kirjandust aitasid hankida Kristin Ilves (Södertörni ülikool), Ester Oras ja Eve Rannamäe (TÜ). Marge Kõnsa (TÜ) ja Marge Rennit (Tartu Linnamuuseum) julgustasid kavandatu tulemuseni viima. Mari Lõhmus (TÜ) nõustus lugema selle töö esimest varianti ning tänu temale said paljud raskestimõistetavad või halvasti sõnastatud kohad esitatud selgemini ning arusaadavamalt. Minu suurim tänu kuulub juhendaja Heiki Valgule, kes juhatas mind nimetatud teema juurde, jättis mulle materjali läbitöötamisel võimaluse jõuda endale „õigena“ tundunud tulemuseni ja hulgaliselt avastamisrõõmu. Lõpuks tahaksin ära märkida oma perekonna mõistvat suhtumist, sest nimetatud töö valmimiseks kulus lubamatult palju neile kuuluma pidanud aega.

1. peatükk. Historiograafia

Viljandimaa kdrakeraamika on traditsiooniliselt liigitatud slaavipärase keraamika hulka. Nagu nimetusestki selgub, on viimatinimetatud keraamikaliik seostatud etnonüümiga, sest peaaesjalikult leitakse selliseid savinõusid alalt, kus kirjalike allikate andmetel on elanud slaavi rahvad. Seda tohutut territooriumi pole mõeldav käsitleda üheskoos ning ka keraamikamaterjal on liigituse aluseks piirkondlikud erinevused. Käesoleva töö raames vaatlen seniseid materjaliuuringuid Viljandimaale kõige sarnasema leiumaterjaliga piirkondades: Lõuna- ja Ida-Eestis ning Pihkva ja Novgorodi maal. Uurimisküsimuste osas olen püüdnud anda pisut laiemat ülevaate põhilistest suundadest ja uurimisküsimuste muutumisest (alapeatükk 1.4), sest varasemate küsimusepüstitustega on seotud käesolevas töös valitud vaatenurk (alapeatükk 2.1).

1.1 Kedrakeraamika uurimisküsimusi Eestis

Eesti hilisrauaaja keraamika uurimisseisust on põgusa ülevaate andnud Andres Tvauri (2005, 13–19) ning seda korrata pole siinkohal tarvidust. Püüdes senitehtut kuidagi liigitada, võib tõdeda, et kahest põhilisest ülesandest, milleks loen olemasoleva materjali süstematiseerimist ning seostamist naaberalade sarnaste nõuvormidega, on enam tähelepanu pööranud viimasele. Muidugi on olemasoleva materjali hulk aukartustäratav ning sarnasuste ja erinevuste väljatoomine eri muististe ja piirkondade vahel eeldab lähtekohtade täpsemat määratlemist (mis on see „oluline“, millele vasteid otsitakse?). Sellise materjalihulga läbitöötamine pole mõeldav tööhüpoteeside püstitamiset, mille paikapidavust mingi materjalihulga põhjal kontrollida soovitakse. Siiski on siinkirjutaja subjektiivsel hinnangul olemasoleva materjali läbitöötamine seni selgelt ebapiisav, et lisaks „kas“-küsimustele (Kas muistisel x esineb nn slaavipärast keraamikat? Milliseid keskuses N esinevate tüüpide paralleelvorme leidub?) esitada ka küsimusi „millisel määral?“, „kuidas on see ajas muutunud?“, „kui kaua on vorm 1A muistisel X kasutusel püsinud?“ jne jne. Seega võiks ühe piirkonna linnuste keraamikaainese võrdlev käsitlus lubada olemasolevat teavet pisut teisest lähtekohast vaadatuna ka mõneti erinevalt hinnata.

Miks selline lähenemine oluline on? Seletuseks toon näite Vene aladelt, kus arutletakse selle üle, kui suur oli lääneslaavipärase keraamika mõju Vene keskuste varasele kedrakeraamikale (vt Gorjunova 2001; Горюнова 1997; 2002; 2005a; Малыгин & Гайдуков 2001; Смирнова 1974). Ehkki Lääne tüüpidega seostatavaid nõuvorme esine seal peaaesjalikult Rjuriku linnuse 10. sajandi I poole ladestustes ning enamik tüüpe on esindatud vaid paari nõu katketega (Gorjunova 2001, 324–325), on neid loetud oluliseks lähtekohaks kohalike nõuvormide kujunemisel. Viimased erinevad oma võimalikest eeskujudest siiski sedavõrd suuresti, et otsest kopeerimisest ei saa siinkohal rääkida. Seega on võimalik nimetatud nõuvorme vaadelda ka väikesemahulise impordina, mis ei pruugi kohalikku keraamikatootmist otseselt mõjutada.³ Sellest tulenevalt selgub, et materjali hulk ning kasutusaja kestus ja kasutusala ulatus on olulised komponendid, mis muu olemasoleva infoga seostatuna võimaldavad otsustada teatava mõjutuse olulisuse ning kestuse üle. Ka käesolevas töös püüan Viljandimaa materjali tõlgendamisel seda aspekti silmas pidada.

Teine probleemidering seostub savinõude valmistamiskoha määramisega. Eesti materjali puhul põhinevad sellekohased hinnangud enamasti vormisarnasustel, sest loodusteaduslike meetoditega pole antud küsimust uuritud ning ühemõtteliselt keraamikavalmistamisele viitavaid leide (põletusahjud, valmistamispraak, töövahendid jne, vt lähemalt alapeatükk 5.1) pole muinasaja kontekstis teada. Ehkki sellised hinnangulised otsused on mistahes keraamikaliigi võimalike valmistamiskohtade määratlemisel kahtlemata olulised (vrd Vince 2002, 130), on küsimuse edasiseks lahendamiseks perspektiivikas kasutada loodusteaduslike meetodite võimalusi. Seni on sel otstarbel uuritud nõude vormimismassi lisandeid (Lindahl 1986, 93–117, 160; Orton jt 1993, 19; Vince 2005), sageli õhikute valmistamise teel, ja nõudest võetud proovide koostist neutronaktivatsioonianalüüsi (NAA) või röntgenfluorestsents elementanalüüsi (XRF) abil (Orton jt 1993, 20). Viimasel ajal on NAA reaktorite väheneva kasutuse tõttu asendumas induktiivsidestunud plasma massispektromeetriaga (ICP-MS) (Tite 2008, 225). Samadel eesmärkidel on uuritud savides ning seeläbi ka nõude koostises leiduvaid ränivetikaid (Brorsson & Håkansson 2001, 56). Eesti hilisrauaaegset kedrakeraamikat

³ Siinkohal on võimalik osundada Pihkvas, seminari „Pihkva ja Pihkvamaa arheoloogia ja ajalugu” keraamikasessiooni raames aprillis 2010 toimunud diskussioonile, kus V. Gorjunovale oponeeris M. Dworaczyk (Szczecin). Siinkirjutaja arvates on üks erimeelsuste põhjusi ka see, et pole üheselt määratletud, milliseid sarnasusi otsitakse ning milliselt lähtekohalt neid tõlgendama asutakse.

on loodusteaduslike meetodite abil katseliselt uuritud Otepää linnuse näitel: sealsetest savinõudest valmistatud õhikute mikroskoopilist uurimist korraldas 1980. aastatel Aivar Kriiska (Kriiska & Rummi 1996; Kriiska 2008), ühtlasi määrati lisandina kasutatud mineraalid. Valimis oli ka neli hilisrauaaja kedrakeraamika kildu.

Järgnevalt keskendun Viljandimaa kedrakeraamika senistele käsitletele ning seejärel vaatlen taustsüsteemina slaavipärase kedrakeraamika uurimisseisu selle esinemisalal väljaspool Eestit, eelkõige Loode-Vene aladel.

1.2 Viljandimaa kedrakeraamika uurimisseisust, seostamisest teiste keskustega ning päritolust

Esimene Viljandimaa muistis, mille uurimisel leiti märkimisväärses koguses kedrakeraamikat, oli Madi kalme (uuriti 1921. a A. M. Tallgreni ja 1925. a H. Moora juhatusel; Madi kalme uurimisloo ja tõlgenduste kohta vt Konsa 2003). Lõhavere linnamäe kaevamistel leitud keraamika hulk võimaldas seda käsitleda ka kaevamistulemuste kokkuvõttes (Moora & Saadre 1939, 169–172), kus esmakordselt tehti järeldusi ka selle keraamikatraditsiooni lähtekohtade ja võimaliku päritolu kohta. 1940.–50. aastate väikesemahulised proovikaevamised Naanu ja Sinialliku linnustel andsid aluse erinevate keskuste leiumaterjali esmasele võrdlusele (Moora 1955, 79–80). Moora arvates olid nimetatud keskuste nõud üldjoontes sarnased, kuid „teatavate detailierinevustega“, mille põhjal ta järeldas, et igas linnuses tegutses oma pottsepp. Lõhavere puhul tõi ta välja, et „venepärase“ profiiliga nõud on küll olemas, kuid enamik sealsetest kedral valmistatud nõudest seostub nii savimassi koostise kui võriku servakuju poolest kohaliku käsitsi vormitud keraamikaga (Moora 1955, 76). Seega oli tema hinnangul keraamika nimetatud linnustes samaaegne, kuid erinevused olid olemas ning need tulenesid erinevatest valmistajatest. Põgusalt mainib Naanu ja Lõhavere keraamikat ka V. Trummal (1960, 27–28; 1964, 45), kelle arvates võib seda seostada lätipoolsete mõjudega.

Lõhavere keraamikat käsitleb põgusalt Evald Tõnisson, kes sarnaselt Mooraga vaatleb sealset kedrakeraamikat kohaliku käsitsikeraamika otsese edasiarendusena. Tõnissoni arvates viitavad sellele näiteks nõude püstisem võrik ja vähesem profileeritus

nn slaavipärase keraamikaga võrreldes (Tõnisson 1982, 386–387; Тыниссон 1988, 248).

Oma doktoritöös pööras Tõnisson tähelepanu ka Lõhavere linnuse keraamika-kompleksile tervikuna. Ta rõhutas, et eelkõige varasema kasutusjärguga seostatavates ladestustes leidub lisaks nn lõhavere tüüpi nõudele ka teiste Eesti muististe leidudega sarnanevat keraamikat. Lisaks sellele on ca 15% varasema kasutusjärgu keraamikast Tõnissoni hinnangul valmistatud käsitsi (Тыниссон 1988, 249–250). Tema arvates võib nende tunnuste põhjal näha Lõhavere linnusel kaht kasutusjärku, millest varasem kuulub 11.–12. sajandisse (Тыниссон 1988, 250). Seega kasutati sel puhul linnuselt kogutud keraamikat allikana varasema dateeringu ümberhindamisel: Tõnisson erinevalt Moorast pidas tõenäoliseks, et Lõhavere linnus võeti esmakordselt kasutusele juba 11. sajandil. Sellele viitavad ka linnuselt kogutud mündid, mille seas varaseim on 949. aastal vermitud Araabia münt, millele lisandub seitse 10.–11. sajandi Saksa ja anglosaksi vermingut (Тыниссон 1988, Lisa I, tabel 4, nr 3; Leimus 2003, 49–50; Leimus & Molvõgin 2001, nr 111, 165, 336, 464, 1348).

Seni ainsas Viljandimaa muististe keraamikale pühendatud eriartiklis käsitles Jüri Selirand Sinialliku linnuse kedrakeraamikat (Selirand 1988). Selirand keskendus servaprofiilidele ja ornamendimotiividele, kuid käsitles ka nõude põletusastet. Peatudes Sinialliku, Lõhavere ning Naanu materjali erinevustel, pakkus uurija nende põhjuseks Sinialliku linnuse varasemat kasutusaega: Seliranna arvates pärinevad Sinialliku leiud 11. sajandist ja 12. sajandi I poolest, Lõhavere omad aga 13. sajandi algusest (Selirand 1988, 267–268).

2000. aastal avaldas arheoloog Andres Tvauri kaks artiklit, kus esmakordselt kohandas Eesti leiuainesele Pihkvas materjali liigendamisel kasutatavad kedra-keraamika rühmad (2000a, 27; 2000b; Pihkva kedrakeraamika uurimisest vt järgnev ala-peatükk). Viljandimaa kedrakeraamika uurimise seisukohalt on oluline, et ehkki Viljandimaa kalmetes leidub üksikuid 11.–12. sajandisse dateeritud nõude katkeid (Tvauri 2000b, 97–98, jn 4: 4), kuulub enamik siinsetes muististe leiduvast kedra-keraamikast alates 12. sajandi II poolest levivase alarühma 3: 2 (Tvauri 2000b, 99–102; alarühmade kohta vt alaptk 3.3). Tvauri järgi oli sellese rühma kuuluvad muinasaegsed savinõud Virumaalt Viljandi- ja Pihkvamaani ühesugused, mistõttu tema arvates on need

kõik Pihkvamaalt toodud (Tvauri 2000b, 102). Lõhavere ja Sinialliku linnuste lopergused potid, millel puudub joonornament ning mille valmistamisvõtted ja pinnaviimistlus meenutavad tema hinnangul varasemat peenkeraamikat, luges Tvauri alarühma 3: 2 kohalikeks jäljendusteks (Tvauri 2000b, 102, jn 7). 2005. aastal avaldas Tvauri esimese Eesti hilisrauaaja keraamikale pühendatud monograafia (Tvauri 2005). Seal esitatud seisukohad Viljandimaa keraamika kohta kattuvad üldiselt eeltooduga, ülalesitatud „kohalikud jäljendused“ loeb ta nüüd käsitsi valmistatuteks (Tvauri 2005; 68–71). Lisaks sellele leidub Tvauri hinnangul Viljandimaa ketrakeraamika seas ka Daugava piirkonna mõjul kujunenud Lääne-Eesti tüüpi ketrakeraamiliste nõude katkeid (Tvauri 2005, 117–118).

Uurimisloog kokkuvõtteks võib öelda, et ehkki Eesti ketrakeraamika päritolu ja liigendamise küsimused on aktuaalsed olnud aastakümneid, pole leiukomplekside keraamika läbitöötamise, rühmitamise ning rühmade esinemissageduse väljatoomisega seni põhjalikumalt tegeletud. Erandina võib siinkohal esile tuua Vilma Trummali käsitluse Tartu linnuse keraamikast (Trummal 1964, 36–49). Viljandimaa muististest on E. Tõnisson (1987) pööranud tähelepanu Lõhavere linnuse keraamikale ning selle paralleelidele teistel linnustel, J. Selirand (1988) on sama teinud Siniallikul. Sellest lähtuvalt pole olnud alust esitada küsimust, kas Pihkva ketrakeraamika rühmad sobivad kogu käsitletava(te)lt muistis(t)elt pärineva materjali rühmitamiseks.

Ehkki nõude päritolu küsimuse lahendamine ei ole loodusteaduslikke meetodeid kaasamata võimalik enamal kui oletuste tasandil, tuleb materjali eelneva liigitamisega siiski teha eeltöö võimalike lähtekohtade määratlemiseks, mida edasisel uurimisel kasutada (nt milliste rühmade puhul on põhjust oletada importi; kas nende vormimis-massi koostis erineb teiste kohalike keraamikarühmade ja võimalike valmistamis-kohtadest leitud nõude koostisest). Viimatinimetatud ülesannetele keskendub käesolev töö, kuid sellega pole Viljandimaa hilisrauaaja ketrakeraamikaga seonduvad uurimis-võimalused kaugeltki ammendatud.

1.3 Kedrakeraamika uurimisest Loode-Venemaal

Eesti hilisrauaaja kedrakeraamikat on traditsiooniliselt seostatud eelkõige Eestile lähimate Vene piirkondlike keskuste – Pihkva ja Novgorodi – keraamikaleidudega. Nii Novgorodi kui ka Pihkva vastava perioodi keraamika süstematiseerimisega on tegeldud aastakümneid, järgnevates alapeatükkides antakse sellest uurimisseisust lühike ülevaade. Siinkohal on oluline märkida, et Loode-Vene kedrakeraamika traditsiooni kujunemist on vaadeldud ka laiemal taustal, seostades seda nii nn lääneslaavi keraamikaga kui ka Läänemere läänekalda keskuste nn slaavipärase keraamikaga (Roslund 2001). Eesti keeles on slaavipärase keraamika uurimisest lühiülevaate andnud taas A. Tsvauri (2005, 24–25).

Esimesed Loode-Vene keskuste keraamikale pühendatud spetsiaalkäsitlused pärinevad Jadviga Stankevitsilt (Станкевич 1950; 1951), kes süstematiseeris Vana-Laadoga keraamikaleide. Vene ja slaavi alade keskuste keraamika võrdlusest kasvas välja küsimus Loode-Vene alade ja Läänemere lõunaranniku keraamikatraditsioonide vahelistest seostest, mis on uurijate tähelepanu köitnud üle kolmekümne aasta. Üldiselt dateeritakse kedral valmistatud savinõude ilmumine Loode-Vene keskustes 10. sajandisse (Plochov 2001, 309, Gorjunova 2001, 323). Seejuures leidub 10. sajandi esimesel kolmandikul kedral valmistatud nõusid vaid Rjuriku linnuse materjalis, teistes keskustes muutub see tehnoloogiline uuendus tavaliseks 10. sajandi teisel poolel (Plochov 2001, 309). Mitmed Vene uurijad, eelkõige Galina Smirnova (Смирнова 1974) ja Valentina Gorjunova (2001; Горюнова 1997; 2002; 2005a) on loodevene keskuste varase kedrakeraamika seas näinud otseseid paralleele lääneslaavi aladega. Smirnova eristas Ewald Schuldti klassikalise uurimuse (1956) põhjal Fresendorfi ja Teterowi tüüpi nõude paralleele (Смирнова 1974, 18), Gorjunova hinnangul esineb otseselt lääneslaavi keskustega seostatavatest tüüpidest vaid Fresendorfi tüüpi, Rjuriku linnusel vähesel määral ka Groß Radeni tüüpi nõude katkeid (Горюнова 2005a, 99). Teistest uurijatest on Pjotr Malõgin (Малыгин & Гайдуков 2001) näinud lääneslaavi keraamika tähtsust senisest märgatavalt suuremana (kriitikat selle seisukoha kohta vt Горюнова 2005a, 101–105, 121). Tatjana Senitšenkova on mõningaid lääneslaavi keraamikakilde (Menckendorfi D-tüüp, Schuldt 1956 järgi) eristanud ka Vana-Laadoga materjalis (Сениченкова 2002, 42). Ka kunagistel lääneslaavi aladel on nimetatud tüüpi

savinõude uurimisega oluliselt edasi tegeletud (uurimisseisu ülevaate leiab nt Roslund 2001, 107–129, Brorsson 2005, 22–26, Vorpommerni liidumaa kohta Schmidt 1994).

Ehkki teatavat vormisarnasust loodevene ja lääneslaavi keraamikavormide vahel pole põhjust eitada, ei ole loodevene kedrakeraamika kujunemine siiski seletatav ainult lääneslaavi eeskujudega. Viimasel ajal on enam tegeldud ka sealsete keraamikavormide võimalike eeskujudega (Biermann 1992; Brather 1995). Lääneslaavi ja loodevene keraamika vahendusel võisid nende eeskujude kauged kajastused jõuda ka Eesti hilis-rauaaja keraamikasse.

1.3.1 Pihkva ja Pihkvamaa

Pihkvamaa keraamika süstemaatilise läbitöötamisega alustas Sergei Beletski 1970. aastatel. 1979. aastal valminud käsikirjalises kandidaaditöös esitas ta Pihkvamaa I aastatuhande II poole ja II aastatuhande alguse keraamika tüpoloogia. Publitseeritud on see osaliselt, kedrakeraamika tüübid on lühikujul avaldatud 1982. a (Белецкий & Лесман 1982, jn 2). Oma hilisemates töödes (Белецкий 1983, 53–60; 1996) kasutab Beletski kedrakeraamika süstematiseerimisel pigem kronoloogilisi rühmi, nn keraamikastiile. Viimaseid kasutatakse laiaulatuslikult Pihkva arheoloogiliste kaevamiste materjalide publitseerimisel (nt Харлашов 1994, 67–69).⁴

Alates 1980. aastates tegeles Pihkva keraamika tüpoloogia väljatöötamisega Vladimir Kildjuševski. Kuigi tema töö käsikirjalisi variante kasutati aastakümneid Pihkva ja Irboska arheoloogilistel ekspeditsioonidel (Лопатин 2007, 224), olid sellest avaldatud vaid teesid (Кильдюшевский 1986). Tema tüpoloogia ilmus vene keeles 2002. aastal (Кильдюшевский 2002) ning neli aastat hiljem ingliskeelses variandis (Kildyushevskii 2006). Selles jagatakse Pihkva savinõud üheteistkümmesse gruppi, kus lisaks profiilikujule arvestatakse ka nõude kujuga. Viimast asjaolu on ka kritiseeritud (Лопатин 2007, 224–226): Lopatini hinnangul pole üheselt arusaadav, mis alusel

⁴ A. Tvauri väidab, et Beletski tüpoloogias jagatakse nõud kuude stiili või rühma (Tvauri 2005, 34). Väide on pisut ebatäpne, Beletski räägib kolmest stiilist (stiil 1 – „rikkalikult kaunistatud“, stiil 2 – „lihtsa ornamendiga“, stiil 3 – „ranges stiilis“ ornamendiga), mille lisanduvad hiliseima variandina ornamendita nõud (Белецкий 1983, 53–60). Pihkva tekkeloo käsitluses (Белецкий 1996, jn 52) eristatakse küll kuus kronoloogilist üksust, kuid kaks neist sisaldavad ainult käsitsikeraamikat ja kolmas nii käsitsi- kui kedrakeraamikat. Ilmselt on kuue rühma all mõeldud Pihkvas kasutatavat nn töövarianti (Харлашов 1994, 67 jj).

teatavad profiilikujud esinevad mitmes rühmas. Kui Beletski ja Kildjuševski töödel põhinevad dateerimisskeemid on üldtuntud ja laialdaselt kasutusel, siis viimase kümmeaasta jooksul on Pihkva arheoloogid Sergei Stepanovi eestvõttel koostanud oma tüpoloogiat (Королева и др. 2003), kus Pihkva 10.–14. sajandi keraamika on jagatud kuude kronoloogilisse rühma. Ka nende piires eristatakse variante (Королева и др. 2003, jn 2). Antud tüpoloogia puhul väärivad esmalt märkimist selle moodustamise viis: varasemad käsitletused jäeti kõrvale ning keraamikamaterjali põhjal moodustati oma profiilirühmad. Küll jääb kõrvaltvaatajale pisut arusaamatuks töö eesmärk: mida selliselt jaotuselt ikkagi eeldatakse? Millis(t)e tunnus(t)e alusel need rühmad ikkagi moodustati? Kuna iga rühma juures on ära toodud selle „traditsiooniline“ dateering, pole põhieesmärk ka kronoloogiline (koondada ühte rühma ühel ajal kasutusel olnud vormid), samuti tundub töö lõpus esitatud dendrokronoloogiliselt dateeritud kontekstide keraamikakoostise andmete põhjal (Королева и др. 2003, 78–79), et mõned rühmad (nt alarühm nr 3) on püsinud kasutusel väga pikka aega, samal ajal kui teised on tervikpildis kogu oma eksistentsiajal vähemuses. Nii ei käsitle nimetatud rühmad ka perioodile iseloomulikke, nn domineerivat keraamikavormi. Samas pole tegu ka puht-stilistiliste rühmadega, sest suhteliselt sarnase profiilikujuuga kilde esineb mitmes rühmas (kriitikat selles osas vt taas Лопатин 2007, 227).

Irboska linnuse keraamika süstematiseerimisega on Beletski kõrval tegelenud Nikolai Lopatin (Лопатин 2007, 227–230), kelle esitatud liigitus püüdis ühendada vormikriteeriumid kronoloogiliste rühmadega. Siiski tundub, et selliseid rühmi moodustada pole õnnestunud: autor tunnistab näiteks, et tema 1. rühma keraamikas esineb nii 11. sajandi (või koguni 10. sajandi) kui ka 12.–13. sajandi vorme (Лопатин 2007, 230). Seega toob Lopatini töö välja eristatud vormide erineva kasutusaja. Dateerimisprobleemide ja sellest tulenevalt muististe kasutusaja kõrval alanud tõsisem diskussioon ka keraamikavormide muutumise ning selle võimalike põhjuste üle.

1.3.2 Novgorod

Novgorodi keraamika uurimisele annab erilise tähtsuse võimalus leiukontekste dendrokronoloogia abil dateerida, mistõttu enamiku keraamikaleidude ladestumisaega on

võimalik piiritleda suhteliselt lühikese ajavahemikuga. 1932. aastal alanud Novgorodi linnakaevamistel kogutud keraamikaleidude läbitöötamisele pühendus Galina Smirnova, kelle töö tulemustest on publitseeritud paar artiklit (Смирнова 1956; 1974). Lisaks sellele on säilinud tema käsikirjaline arhiiv, kuid enamik selles sisalduvaid andeid on seni publitseerimata (Brisbane & Orton 2006, 10–11).

Hiljem on Novgorodi keraamikaga tegeldud pigem sporaadiliselt. Troitski X kaevandi keraamikaleiud on läbi töötanud Pjotr Malõgin (Малыгин & Гайдуков 2001; Malygin jt 2006), seejuures kaasati ka Lääne keraamikauurijad (Malygin & Orton 2001; Brorsson & Håkansson 2001). Troitski XI kaevandi leidude (Горюнова 2005a) ja Rjuriku linnuse materjaliga (Горюнова 2005b) on tegelenud varem peamiselt varase ketrakeraamika uurimisele pühendunud V. Gorjunova (Горюнова 2005b). Samuti on avaldatud mitmete Novgorodimaa muististe keraamikaleide (nt Бобринский 1959; Горюнова 1974; Хвощинская 2004, 109–110, tahvlid).

Vene uurijad on Novgorodi keraamika läbitöötamise ühe eesmärgina näinud tüpoloogiat, mida annaks rakendada muististel, kus teised dateerimismeetodid pole sama edukalt rakendatavad (nt pole võimalik kasutada dendrokronoloogiat) (Malygin & Orton 2001, 59; Brisbane & Orton 2006, 5). Samuti on väga oluline roll olnud etnilistel tõlgendustel (nt Малыгин & Гайдуков 2001, kus ka varasemate seisukohtade historiograafia ja kriitika; Горюнова 2005a).

1.3.3 Retseptsioon Eestis

Kui jätta kõrvale katse kõrvutada Tallinna Toompea ja Raekoja platsi kaevamistel leitud keraamikaleide Pihkva ja Vana-Laadoga 9.–10. sajandi materjaliga (Tarakanova & Saadre 1955, 20, 24, 29), käsitles Eesti uurijatest esimesena Vene keraamika-tüpoloogiaid Vilma Trummal Tartu linnuse kaevamistega seoses. Trummali arvates võib 11. sajandi nõuvormides näha sarnasusi nii Pihkva kui Novgorodi leidudega, 12.–13. sajandi nõude puhul lisaks eelnimetatutele ka Läti keskustega (Trummal 1964, 41–49). Tallinna Raekoja platsi kaevamiste keraamikaleide käsitles oma lõputöös Jaan Tamm (1978, 42–44, slaavipäraste paralleelide kohta vt ka Tamm 2004, 383).

Pihkva keraamikarühmi on põhjalikult tutvustanud ning Eesti materjalile rakendanud Andres Tvauri (2000a; 2000b; 2005). Ta lähtub eelkõige Beletski tüpoloogiast ning selle Pihkvas käibivatest edasiarendustest. Novgorodi materjali on seni vähem kasutatud, näiteks vadjapäraste kalmete keraamikamaterjali dateerimiseks (Ligi 1993, 41–43), aga ka ülalmainitud Tartu linnuse keraamika käsitlemisel.

1.4 Senised küsimuseasetused, teooriad ja meetodid keraamika uurimisel

Enne käesolevas töös kasutatud teoreetiliste seisukohtade tutvustamist peatun vaatekoha selgitamiseks paaril üldisemal probleemil. Esiteks olen veendunud, et keraamika-materjalile esitatavad küsimused on suuresti olnud seotud samal ajal kasutatavate või aktsepteeritavaks loetud lahendusvõimalustega. Ehkki järgnevalt keskendutakse keraamikauurimisel välja pakutule, on markeeritud ka mõttesuunad mõnede üldisemate küsimuste lahendamiseks. Teiseks pole järgnev osa mõeldud kui keraamikauurimise ajalooline ülevaade (mis oleks kahtlemata oluline, kuid antud töös esitamiseks ülearu lai teema), pigem on eesmärk markeerida mõningaid arengusuundi, mis aitavad käesolevas töös valitud lähenemist ning mitmeid selleni viinud arenguid mõista. Usun, et vajalik on selgitada, millist infot on praeguse uurimisseisu juures põhjust keraamikaga tegelemiselt oodata ning millised on erinevate meetodite kasutamise võimalikud tulemused, mida seejärel suurema üldistustasemega tõlgendustes kasutada annab. Alustan Eesti arheoloogilise keraamika senistest tõlgendustest ning seostan neid laiemal levikuga mõttesuundade ning keraamikakäsitluste muutustega.

Nii nagu mujalgi, on keraamika uurimislugu ka Eestis tihedalt seotud tõlgendustega. Eeskätt varasema keraamika puhul tuuakse mitmel korral esile selle leiuliigi olulisust etnilise ajaloo käsitlemisel. Sellel probleemil peatus 1950. aastatel mitmel korral Harri Moora (esmakordselt Moora 1952, 118–119). Teose „Eesti rahva etniline ajalugu“ sissejuhatavas artiklis märgib ta (kammkeraamika kontekstis): *Pealegi tulevad nüüd muule leiumaterjalile juurde savinõud, keraamika, mis oma laadi ja eriti ornamentide poolest [...] kajastavad erinevail muistsetel hõimudel kujunenud kohalikke*

traditsioone ja seega on muust leiuainesest usaldatavamaks allikaks etniliste olude üle otsustamiseks. (Moora 1956, 51; minu rõhutus). Lembit Jaanitsa artiklist samas kogumikus (1956, 124–156) selgub, et see kontseptsioon on üle võetud vene arheoloog M. Foss'ilt (Фосс 1952), kes arutles keraamikaornamendi ja etnilise kuuluvuse seoste üle põhjalikumalt. Nimetatud teooria põhisisu oli seisukoht, et hõimupiiride eristamine keraamika ornamendis on võimalik just neoliitikumis, „enne sugukondliku korra lagunemist“, kui ornamendistiilid „polnud veel segunenud“ ning „võõraid“ elemente ei kasutatud, sest toonase arusaama kohaselt kaubanduse ja käsitöö arengujärk ulatuslikumat kaubavahetust ei võimaldanud (Фосс 1952, 72).⁵ Lisaks eeltoodule leiab Foss, et neoliitilise keraamika ornamendi uurimise eesmärk ongi hõimuerinevuste väljatoomine; ornamendimotiivide omaaegsete tähenduste osas tehtud otsused jäävad tema hinnangul alati kaheldavaks (Фосс 1952, 72, 76).

Esitatud seisukohtade kohaselt oli kunagisi hõime keraamikaornamendi uurimise kaudu võimalik välja selgitada vaid neoliitikumis. Siiski tekib küsimus, kas keraamikat vaadeldi etnilise info kandjana ka hilisrauaajal. Oma eesti-vene suhete uurimisele pühendatud kandidaativäitekirjas (Trummal 1955) ja samateemalises artiklis (Trummal 1960) käsitleb V. Trummal ka kedrakeraamikat, kuid mingeid seoseid elanikkonna etnilise kuuluvusega selle baasil ei looda ei nimetatud töödes ega hiljemgi. Võib veel spekuloida, et slaavipärase keraamika hilisrauaaegse slaavi asustusega seostamise teooriad välistas juba eos Henriku kroonika andmetel põhinev hõimude asualade mudel. Selles seoses tundub mõeldav, et „slaavipärase“ kedrakeraamika kohaliku valmistamise rõhutamisel Nõukogude perioodil oli puhtteaduslike argumentide kõrval ka ideoloogiline dimensioon.

Lisaks kiviajale on keraamikal põhinevaid kultuurierinevusi nähtud ka ajaarvamise vahetuse paiku (nn tekstiilkeraamika kultuur, Laul 1997; 2001, 168–173, 215–224). Antud kontseptsiooni raames keraamikal ega selle rollil pikemalt ei peatuta, kuid näib, et nimetatud *kultuuri* levikuala piiritletakse nende muististe põhjal, kust on leitud tekstiilkeraamikat.

⁵ Argument sisaldab aga ringkäendust – kultuurid defineeriti keraamikas väljenduvate ornamendistiilide alusel, kui nende kultuuride keraamikastiilides aga kattuvusi ei täheldatud, järeldas Foss sellest, et teisele kultuurile iseloomulikke stiili ei kopeeritud (Фосс 1952, 72).

Hilisrauaaja keraamika hulka on kasutatud argumendina muististe kasutusaja määramisel. H. Moora (1955, 76, 86) võrdles Lõhavere ja Varbola linnustelt kogutud savinõukildude hulka varasema perioodi linnuste (nt Rõuge) omaga ja järeldas, et kuna hilisrauaaegsete linnuste keraamika koguhulk on väike, võib seda käsitleda tõendina nende linnuste lühikesest kasutusajast. Sellele argumendile vastu rääkivaid asjaolusid on tänapäeva teadmiste põhjal võimalik esile tuua väga mitmest valdkonnast (nt reeglina nõrgemalt põletatud käsitsikeraamiliste nõude purunemistõenäosus on suurem, kasutusaeg järelikult lühem ning purunemisel tekkivad killud on reeglina väiksemad; võimalikud erinevused savinõude funktsioonis; püsielanikkonna suurus võis olla teistsugune; me ei tea, kuidas ühel või teisel linnusel käituti prügi, s.h purunenud nõudega jne). Siiski tasub siinkohal näha püüdlust esitada küsimust sarnase nähtuse kohta suhteliselt sarnastes oludes.

Vaadates järgnevalt Lääne arheoloogias toimunud arenguid, võib märkida, et 1960. aastateni oli üldpilt Ida ja Lääne uurimissuundades põhimõtteliselt sarnane. Olu-kord muutus käsikäes uusarheoloogia väljakujunemisega, mil arheoloogilisele materjalile, sealhulgas ka keraamikale esitatavad küsimused kardinaalselt teisesid. Just keraamikastiilide analüüsil nähti olulist rolli analoogiliste⁶ arengute määratlemisel (Conkey 1990, 6). 1960. kujunes Ameerikas nn keraamikasotsioloogia koolkond, mille esindajate William Longacre'i ja James Hill'i tööd (Longacre 1968; Hill 1968) keskendusid teooriale, mille kohaselt on võimalik ornamendi põhjal eristada mikrotraditsioone, mis põhinevad tehnoloogiliste võtete edasiandmisel emaliini pidi (Stark & Skibo 2007, 93–94). Selline lähtekoht võimaldas materjali vaadelda täiesti uutel alustel, kuid töödele osaks saanud kriitikast selgus, et traditsiooni edasiandmine ühelt põlvkonnalt teisele võib käia hoopis erinevaid teid pidi (samas). Longacre otsustas probleemi edasiseks uurimiseks kasutada etnoarheoloogia võimalusi. 1970. aastatel kogus see suund keraamikatehnoloogia, töövõtete edasiandmise ning ka kasutus- ja tähendusmodelite uurimisel üha enam hoogu (Stark 2003; Stark & Skibo 2007). Selles seoses ei saa mööda minna asjaolust, et sarnased arengud – traditsiooniliste töövõtete uurimine – olid olulised ka Loode-Vene aladel juba 1960. aastatest (Бобринский 1961; 1962), kuid teoreetilised eeldused olid teised. Eelkõige tehti arheoloogilistelt kaevamistel leitud

⁶ Tollaste uusarheoloogia käsitluste kohaselt eristus uusarheoloogia senisest, otseste sarnasuste esiletoomisele keskendunud kultuurajaloolisest lähenemisest just rõhuasetusega erinevates keskkondades toimuvate protsesside analoogiaotsingutega.

nõude valmistusvõtete osas järeltõlkesi tollaseni säilinud või hiljuti kadunud nn traditsioonilise keraamika valmistamisel kasutatud töövõtete põhjal (nt Станкевич 1950, 207jj, Бобринский 1978). Oluline on aga märkida, et kui Lääne etnoarheoloogia tegeles peaaesjalikult teoreetiliste mudelite testimisega nende toimimiseks sobivamaks loetud keskkonnas ning tehnoloogiauuringutega, siis Ida-Euroopas kasutati uurimistöös enamasti otseseid paralleele nendel aladel 20. sajandini säilinud keraamikavalmistamise traditsioonidega, mille uurimisülesannet nähti peaaesjalikult kasutatud töövõtete jäädvustamises (Eestis: Kriiska 1993; 2004a). Etnoarheoloogia võimalused on keraamikauurimisel jätkuvalt olulised, vaadeldavate küsimuste ring on laienenud ning mitmete teoreetiliste seisukohtade esindajad kasutavad seda meetodit oma mudelite testimisel (Stark 2003, 211).

Teine suund, mille ulatuslikumat esiletõusu võib samuti seostada 1960. aastate teise poole ja 1970. aastatega, on pöördumine loodusteaduslike meetodite poole keraamika süstematiseerimisel ning võimalike funktsioonide esiletoomisel. Endise N. Liidu aladel oli teedrajavaks 1965. a ilmunud kogumik “Археология и естественные науки” (Колчин 1965), kus mitmed artiklid keskendusid keraamika uurimisele (nt Гражданкина 1965) ning need meetodid said laialdasemalt tuntuks. Ka Läänes võib nimetatud meetodite aktiivsema kasutamise alguse keraamika uurimisel seostada 1960. aastatega (Orton jt 1993, 18–22). Kui Loode-Vene aladel käsitletava perioodi keraamika koostise uuringutega praktiliselt ei tegeldud, siis Lääne-Euroopas võib 1980. aastaid lugeda mitmete eksperimentaalsete lähenemiste kõrgajaks ning uuritava keraamika dateering polnud määrav. Ka Lääne-Euroopa ja Ameerika arengute vahel võib välja tuua teatavaid erinevusi. Lääne-Euroopa keraamikauuringud keskendusid eeskätt nõude valmistamiskohtade määratlemisele, selleks kasutati peamiselt õhikuid, vähemal määral keemilisi uuringuid. Ameerikas keskenduti mitmetele keraamika valmistamisega seotud probleemidele, ning tehnoloogiliste küsimuste lahendamiseks korraldati katseid (ühe näitena paljudest Bronitsky & Hamer 1986) ning arutleti tulemuste tõlgendusvõimaluste ning tähtsuse üle (eeltoodud näite osas Feathers 1989; Bronitsky 1989). Üks peamisi eesmärgi on olnud selgitada, millised arheoloogiliselt jälgitavad erinevused on tehnoloogilise ja millised kultuurilise taustaga. Ka see suund, eriti Ameerika haru, haakub oluliselt etnoarheoloogiliste uuringutega. Kogutud materjal andis aluse nii

uurimisküsimuste sõnastamiseks kui ka andmeid keraamika valmistamisele keskenduva uurimissuuna edasiarendamiseks.

Keraamika dateerimisprobleemide lahendamiseks kasutatud loodusteaduslikest meetoditest on enim kasutatud radiosüsinikumeetodil dateeringuid (nt nõude pinnal asunud kõrbekihist, Eestis Kriiska jt 2005) ja termoluminestsentsmeetod siiski suurematele materjalihulkadele edukalt rakendatavad. Hiljuti väljapakutud taashüdroksülatatsioonil põhineva meetodi⁷ (Wilson jt 2009) tegelik kasutegur ja täpsusaste pole kaugeltki selgunud. Nii on enamasti tuginetud traditsioonilistele kontekstipõhistele dateeringutele, põhilise muutusena võib esile tuua asjaolu, et kui varem dateeriti arheoloogilistel kaevamistel leitud üksusi enamasti keraamika põhjal, siis võimalusel kasutatakse keraamikauuringutes mõnel teisel meetodil (nt dendrokronoloogia abil) dateeritud kontekstide materjali (Malygin jt 2006, 54jj; Brorsson 2005, 45–48). Teoreetilisest seisukohast tähendab see, et ka keraamika uurimisel on rõhuasetus dateerimisfunktsioonilt suundumas selle materjali teistele analüüsivõimalustele (viimaste kohta üksikobjekti tasandil nt Moorhouse 1986).

Mitmete kvantmeetodite kasutamine on massmaterjali puhul samuti perspektiivikas viis materjalist ülevaate andmisel, kuid siingi on oluliseks küsimuseks, milliste seisukohtadest lähtutakse materjali korrastamisel, esitamisel ja analüüsil? Samavõrd tuleb rõhutada statistika võimalusi, mitmetel juhtudel toob selline analüüs välja nähtusi ja erinevusi, millele puhtvisuaalsel vaatlusel tähelepanu ei pöörata. Inglise arheoloogias laialt kasutatav statistikapakett *pie-slice*⁸ (Orton jt 1993, 174jj) on selle mudeli olulisem ja edukalt rakendatud esindaja.

1960. aastatest pöörati Euroopas olulist tähelepanu keraamikakaubandusele. Lähtekohaks võib lugeda Gerald Dunning'u tööd (1968), mis näitas võimalust keraamikauurimise tulemuste põhjal julgeid oletusi teha ning laiahaardelisi seoseid välja pakkuda. Lisaks sellele, et tollase uurimisseisu juures olid mitmete nõuvormide valmistamiskohad määratletud, oli kindlaid tõendeid ka keskajal toimunud keraamika-

⁷ Meetodi põhisisu on selles, et kultuurkihti ladestunud keraamikakillud seovad pidevalt vett (täpsemalt OH-rühma ioone), mistõttu on võimalik keraamikamaterjalist vee eemaldamise ning taasiisutamisel toimuva massikasvu kiiruse põhjal välja arvutada keraamilise eseme ladestumisaeg.

⁸ Ehkki nimetus viitab otseselt sektordiagrammile, rõhutatakse nimetuses Ortoni loodud keraamika infoühikute (pottery information equivalent = pie, väga lihtsustatult minimaalne savinõu säilinud osa, mis töödeldava info koguhulgalt võrdub terve nõuga – Orton jt 1993, 174–175) olulisust.

kaubandusest, seda nii kirjalikes allikates kui ka arheoloogiliste leidude põhjal. Ehkki Dunningu käsitlust on liigse lihtsustatuse tõttu hiljem korduvalt kritiseeritud, võib tema tööd lugeda selle uurimissuuna osas teedrajavaks. Kaubandusküsimused seostusid toona populaarse ruumianalüüsi metoodikaga (Hodder 1974). Hilisemad käsitlused on kaubanduse mõiste kasutamisel olnud pisut tagasihoidlikumad (nt Davey & Hodges 1982), valmistamiskohtade probleemi lahendamisel on sageli kasutatud loodusteaduslikke meetodeid (nt Vince 2002; 2005). Selgunud on asjaolu, et lisaks keskaegsele kõrgetel temperatuuridel põletatud keraamikale olid kaubaartiklids ka mitmed varasemad, suhteliselt nõrgalt põletatud keraamikasordid (Vince 2005, 220 jj). Täiesti möödapääsmatu on keraamikakaubandusega tegelemine Läänemeremaade keskaegse leiumaterjali käsitlemisel.

Üks 1970.–80. aastatel elavnenud uurimissuundi oli keskendumine stiiliküsimustele, seda ka keraamika puhul. Selle lähtekohti võib seostada nii varasema kultuuriajaloolise lähenemisega, etniliste rühmituste määratlemise katsete kui ka üldmainitud nn keraamikasotsioloogia koolkonna tööga. Uusarheoloogia seisukohtadest lähtuvalt käsitles seda küsimust Lewis Binford (1965), kelle hinnangul kannavad savinõu erinevad aspektid erilaadset infot (nt ornament, valmistamisviis jne) ning neid tuleks analüüsida ka eraldi vaadelda. Binfordi kriitikud (Sackett 1986; 1990, 38; Jones 1997, 111–112) rõhutavad just seda asjaolu, et sisuliselt eristatakse erinevuste leidmiseks vaid üks osa esemete valmistusviisist, millele antakse roll kanda vaatajat huvitavat (nt etnilist, kommunikatiivset) infot. 1977. a ilmus Martin Wobsti klassikaliseks kujunenud artikkel (Wobst 1977), kus keraamikaornamenti esmakordselt otseselt seostatakse info edastamisega. See nn infoteooria oli järgmise kümmekonna aasta jooksul keraamikat, selle etnilisi tähendusi ja stiilikujunemise küsimusi puudutava teoreetilise diskussiooni üks keskseid ja märgilisemaid tähiseid (nt Sackett 1977; 1985; 1990; Wiessner 1983; 1985; 1990, Conkey 1990, 10–11; Boast 1997).

Margareth Conkey (1990, 11) on avaldanud arvamust, et 1970.–80. aastate stiiliuurimused iseloomustavad peamist stiiliuurimise põhjust arheoloogias: stiili on alati nähtud allikana, mis kajastab kunagi eksisteerinud rühmitusi või üksusi. Esitatud seisukohta edasi arendades võib oletada, et kui 1990. aastate alguseks jõuti järeldusele, et stiiliuuringud ei paku otsitud võimalust „taasavastada“ rühmakuuluvust ja -piire, vähenes ka antud teemale arheoloogilises uurimistöös pühendatav tähelepanu. Stiili-

küsimustele pöörab olulist tähelepanu Mika Lavento doktoritöö Soome ja Karjala tekstiilkeraamikast (Lavento 2001).

1980. aastate lõpu ning kahe viimase aastakümne keraamikauurimist iseloomustab eeskätt koolkondade paljus, mistõttu seni suhteliselt aktiivne diskussioon keraamika võimalike tähenduste üle on olulisel määral raugenud. Tervikpildist ülevaate saamine on muutunud praktiliselt võimatuks. Varem kujunenud uurimissuundadest tegeldakse mitmete tehnoloogiliste uuringute, statistiliste meetodite rakendamise ning etnoarheoloogiliste töödega, samuti pole aktuaalsust kaotanud keraamikakaubanduse küsimused (nt Vince 2002). Erinevad teoreetilised lähtekohad muudavad ka keraamikauurimise üldpildi andmise keerukaks, samuti võib etnoarheoloogiliselt keraamikauurimiselt ka teistele valdkondadele laiendada Muriel Starki tähelepanekut, et suur osa Ameerika uurijaid ei jälgi Euroopas toimuvat (Stark 2003, 201), ilmselt pisut "lahjendatud" kujul kehtib ka vastupidine tees. Varasemaga võrreldes enam on tähelepanu pööratud mitmetele tõlgenduslikele aspektidele, nagu keraamikavormide võimalikud eeskujud (Brather 1995), muutuste põhjused (Cumberpatch 2003) või seos identiteetidega (nt Brather 2002), aga ka konteksti roll keraamikaanalüüsi ja tõlgenduste juures (Last 2006).

Seega on ka keraamikauuringute hetkeolukorrast rääkides esimene oluline asjaolu koolkondade ja meetodite mitmekesisus. Uurimisküsimused ja nende lahendamiseks kasutatavad meetodid on sedavõrd erinevad, et tulemusi on sageli raske kokku viia ka uurijail endil. Palju sõltub ka uuritavast keraamikaliigist: tuleb otsustada, millised meetodid on konkreetsel juhul kõige otstarbekamad, üha enam tuleb arvestada ka ajakulu ning mitmete analüüsides kallidusega. Käesolevas töös kasutatud metoodikat tutvustatakse alapeatükis 2.3.

2. Allikmaterjali valik, teooria ja metoodika

2.1 Käesoleva uurimuse teoreetilised lähtekohad

Käesoleva töö eesmärk on peaaesjalikult tõlgenduslik: seletada erinevusi samasse kultuuriruumi liigendatavate muististe keraamikakasutuses. Selle ülesande lahendamise eeldus on nende erinevuste väljatoomine. Ehkki autor esitab omapoolse nägemuse siinse keraamika liigitusvõimalustest, ei saa seda käsitleda tüpoloogiana klassikalises tähenduses, sest tüüpide omavahelisi seoseid vormitunnuste põhjal ei looda. Keraamika-uurimise klassikalistest teemadest on keskendutud ennekõike eristatud vormide levikupiirkondade väljaselgitamisele, mille põhjal on püütud esitada kasutuse ja tähendusega seonduvaid küsimusi. Otseselt tehnoloogiaga seonduvad aspektid, samuti savinõukildude ladestumisega seotud probleemid on jäetud tagaplaanile. Uurimuse **lähtehüpoteesi** võib sõnastada järgnevalt: uuritavate muististe üldiselt sarnaseid vormitunnuseid järgivate savinõude lähemal vaatlemisel on võimalik tuvastada erinevusi, mille kuju ning esinemispiirkondade täpsem väljaselgitamine annab aluse nimetatud erinevuste põhjendamiseks.

Seega tegeleb käesolev uurimistöö suuresti **esemetega** – savinõudega, mille uurimisel on takistuseks ka see, et enamik neist on säilinud purunenult, s.t kildudena. Sellele vaatamata olen püüdnud kildude taga potte näha, potid aga on üks liik esemetest. Sarnaselt mitmetele varasematele arheoloogilises uurimistöös kasutatud esemekäsitlustele (Eestis Johanson 2006, 46–49, Tvauri 2001, 165–169) pole ka käesolevas töös savinõusid käsitletud kui asju iseeneses, vaid inimestega seostatult: neil on kunagi olnud valmistaja, kasutaja(d) ning kellegi käes või käe läbi on need ka kildudeks purunenud. Niisiis pole autor esemeid käsitletud iseseisvate tegutsejatena, pigem on neil käesolevas töös valmistatavate, tõlgendatavate ning levitavate, seega passiivsete osalejate roll (vrd Appadurai 1986, 5; kriitikat selle seisukoha kohta nt Shanks 1998; Thomas 1999, 79–81). Olen arvamusel, et antud kontekstis saab eseme “elust” rääkida ikkagi ülekantud tähenduses: sellisena nagu see kujuneb mitmete reflekteerijate vaatenurgas, esemed ise ei ela ega muutu, vaid neid luuakse, tajutakse ja muudetakse (ehkki võib arutada selle üle, kas selline seletus oleks olnud aktsepteeritav ka esemete kasutusaegses ühiskonnas

– etnograafiliste paralleelide kohta savinõudega seoses vt Gosselain 1999; esemete ja inimeste eristamise asemel tegususe-kontseptsiooni (*agency*) rakendamise kohta vt ka Boast 1997, 186–191). Samal ajal on mõnel juhul võimalik jälgida mitmeid eseme elueaga (*sensu* Kopytoff 1986, vt ka Shanks 1998, 16jj) seotud faase (ehkki mitte ühe konkreetse eseme puhul); sest seletamaks materjalis leiduvaid erinevusi, tuleb arvestada mitmete seotud teguritega. Nii võivad arheoloogilises leiumaterjalis jälgitavad erinevused tuleneda eseme valmistaja või kasutaja eelistustest, tootmisprotsessiga seonduvast (savinõude puhul võidi osa anumaid valmistada ebasoodsates ilmastikuoludes, vt Ikäheimo & Panttila 2002, 10), transpordivõimalustest, potentsiaalse omaniku valiku-võimaluste ulatusest (nt kas oli valida mitme tootja vahel? Kas piirajaks oli kättesaadavus, eelistused, hind või nõude erinevast säilivusest kultuurikihis (nt nõrgemalt põletatud keraamikaliikide kergem lagunemine ja seeläbi alaeesindatus leiumaterjalis)? Kas mingitel nõu osadel võis olla funktsioon ka nõu purunemise järel? Et nende küsimuste osas selgusele jõuda, tuleb vaadelda esemega kogu selle “eluea” jooksul toimuvat.

Biograafilise lähenemise puhul on väga oluliseks allikaks eseme **leiukontekst**. Käesoleva uurimuse allikmaterjal pärineb linnustelt, seega enamik sellest ei asunud väljakaevamise hetkel algses ladestumiskohas (suur hulk leidudest on pärit valliäärsetest ladestustest, mis ilmselt kujunesid valli varisemisel selle siseküljel asunud hoonejäänusele, või segatud ladestustest). Samuti toimus enamik käsitletavate muististe kaevamisi korriskaevamiste meetodil, kus ladestuste ja leiuandmete seostamist ei loetud esmatähtsaks ülesandeks. Seega pole antud juhul võimalik liiga palju panustada leiu-kontekstipõhisele analüüsile: suurem osa tõlgendusotsuseid saab tugineda vaid materjali enda vaatlemisel tehtud järeldustel. Seetõttu on mitmed küsimuseasetused pigem klassikalised, kontekstina on võimalik käsitleda muistist, kuid mitte hoonet, kus vaadeldav anum viimati kasutusel oli.

Materjali valmistamisega seotud küsimused puudutavad eeskätt valmistaja võimalusi erinevaid lahendusi luua. Mida keerukamaid töövõtteid kasutatakse, seda kergem on eristada ühele isikule ainuomast kombinatsiooni, tema isikupärast stiili (stiiliküsimustest pikemalt allpool). See asjaolu viib omakorda autoriküsimuse juurde: kas oleks põhjust rääkida konkreetsetest isikutest, kes on mingi hulga uuritavas materjalis esinevaid nõusid valmistanud?

Selles seoses tuleb peatuda ka **sarnasuste ja erinevuste** probleemil. Nii nagu stiili ja funktsiooni üle toimivas arutelus, tuleb siingi arvestada võimalusega, et need kategooriad ei pea olema tingimata teineteist välistavad – väliselt sarnase materjali seas võib peituda erinevusi, niisamuti on väliselt erinevate kategooriate vahel sageli võimalik ootamatuid paralleele tõmmata. Sellest lähtuvalt on ka käesolev töö püüdnud mitte esile tuua vastandlikke mõistetepaare, vaid keskenduda kasutatud kategooriate tähendusväljade võimalikele kattumistele. Antud töö teemavaliku puhul, kus lähtehüpoteesiks on erinevuste leidmine väliselt sarnase esemetekompleksi piires, tulebki neid mõisteid koos käsitleda: sarnased, kuid samas ka erinevad.

Pöördudes autoriküsimuse juurde tagasi, tundub selle huvitava probleemiasetuse rakendamisel olevat nii praktilisi kui ka metodoloogilisi takistusi. Vaadeldav materjal erineb üksikutes detailides, nende põhjal pole aga mõeldav välja tuua piisavalt suurt hulka tunnuseid, mis lubaks kas või mõnda meistrit arvestaval osas leiuainesest üheks isikuks pidada. Seetõttu tundub, et käsitsikeraamika puhul on isikupõhise stiili tuvastamise võimalus tõenäolisem kui kedrakeraamika juures, kus ühetaoline pinnaviimistlus peidab mitmed muidu jälgitavad nüansid. Lähtudes aga olemasolevast materjalist, tuleks keskenduda neile tehnoloogilistele nüanssidele, mis siiski võiksid eristatavad olla (vrd van der Leeuw 1993). Loomulikult tuleb arvestada, et autori tähtsustamine tänapäeval on kardinaalselt erinev toonases ühiskonnas valitsenud olukorrast, kus esemete seostamine konkreetse valmistajaga ei pruukinud sedavõrd oluline olla, eriti kui tegu oli massilise toodanguga. Seda võiks näidata ka otseste meistritele viitavate märkide puudumine.

Sageli on nimetatud erinevuste seletamisel rakendatud teooriaid **stiili ja funktsiooni** eristatavusest. See lähenemine sai alguse L. Binfordilt (1965), kes esitas teesi, et stiil ja funktsioon kajastuvad esemete (või ka laiemalt materiaalsel kultuuri) erinevates atribuutides ning neid tuleks analüüsis eraldada. Ehkki Binfordi teesi on kritiseeritud eeskätt kategooriate lahutatud käsitlemise tõttu (nt Wobst 1977; Boast 1997), on antud küsimus aktuaalseks jäänud enam kui neljakümneks aastaks. Käesolev autor on seisukohal, et stiil ja funktsioon on siiski käsitletavad analüüsi tarbeks eristatavate kategooriatena, mida aga ei anna käsitleda eraldi, sest kogu aeg tuleb arvestada nendevaheliste seostega. Nii räägitakse ka järgnevalt stiilist, mida omakorda võib olukorrast lähtuvalt vaadelda James Sacketti (1985) tähenduses aktiivse, ikoonilise või

passiivse, isokrestilisena. Sacketti väljatöötatud isokrestilise stiili kontseptsioon (viimane versioon sellest Sackett 1990, 33–35) keskendub viimatinimetatud variandile, kus esemete roll igapäevases suhtlusingis toimivate praktikate tasandil polnud enam aktiivne (ehkki need võisid vaatajast sõltuvalt taas aktiivse stiili rolli võtta). Stiilijaotus aktiivseks ja passiivseks on niisiis vaatajakeskne, kuid sellisena rõhutab ühe küsimuse erinevaid aspekte.

Esemete levikut muististel ei saa vaadelda üksnes valmistamise seisukohalt. Pöördudes probleemi juurde, kuidas esemed kasutajateni jõudsid, tekib küsimus **tarbimiskäsitluste** kasutamisest. Keskaegse arheoloogilise keraamika puhul on seda käsitlust seostatuna kirjalike allikate andmetega käsitlenud Paul Courtney (1997), samuti on nõude levikumudelid üks etnoarheoloogia uurimisküsimusi (Stark 2003, 209–210). Kui Courtney on keraamika kui allikaliigi kasutatavuse osas sotsiaalsete suhete väljendajana pigem kriitiline, on siiski selge, et see on üks võimalusi materjali ja selle kasutajate seostamisel: kui erinevused siiski väljenduvad, on võimalik arutada nende põhjuste üle. Nii nagu nõude levikupiirkonda saab vaadelda tehnoloogilistest faktoritest tingituna või tehnoloogiliste ja majanduslike faktorite koostöös, nii tuleb ka tarbimiskäsitlusi vaadelda ühe analüüsivõimalusena, mis on tegelikkusest teadlikult ekstraheeritud ning leiumaterjalis väljenduvate erinevuste ainuseletusena sageli väheveenev.

2.2 Allikmaterjal ning selle leiukontekst

Viljandimaa hilisrauaaja ja keskaja kedrakeraamika uurimisel saab lähtuda seni uuritud muististest. Et jälgida ajalisi muutusi, on väga oluline eristada kindla, soovitatavalt lühema aja jooksul ladestunud komplekse (Eestis traditsiooniliselt nimetatud *suletud leiukompleksideks*). Ehkki selliste kogumite suletus on teoreetilisel tasandil ammu kahtluse alla seatud (nt Thomas 1999, 60–62) ning tuleb arvestada, et üheaegne ladestumine ei pruugi tähendada esemete samaaegset kasutuselolekut või ammugi sama valmistamisaega, on kuulumine ühte leiukompleksi siiski oluline argument esemete maapõue jäämise aja ja sealtkaudu kasutusaja määramisel.

Viljandimaa puhul on põhilised hilisrauaaja muistised, mille kaevamisel on saadud ka keraamikaleide, linnamäed, kalmed ja asulakohad. Põhja-Viljandimaal on arheoloogiliselt uuritud nelja vaadeldava perioodi linnamäge, kolme kalmet ning nelja asulakohta. Käesolevas töös vaadeldakse piirkonna linnamägedelt (joonis 1) kogutud keraamikaleide, mida iseloomustatakse allpool.

2.2.1 Lõhavere linnus

Lõhaveres toimusid esimesed arheoloogilised kaevamised 1880. aastal (Th. Schieman, iseseisvalt J. Jung) ning 1895. aastal (Tõnisson & Haak 2008, 272). Teaduslikult uuriti linnamäge ajavahemikul 1937–1941 ning 1956–62, kaevamisi juhatas H. Moora (alates 1956. aastast koos E. Tõnissoniga). Uuriti linnuse valli ja hooviala, kokku on läbi uuritud ca 2/3 linnuse territooriumist (joonis 2), samuti on kogutud ulatuslik leiumaterjal (AI 3578; 4133; 4297). Linnuse kaitserajatisi ja hoonestust on käsitlenud E. Tõnisson (2008, 79–82, 97–101, 120–129, leiumaterjali osas Тыниссон 1988, 247–252).

Käesoleva töö eesmärk polnud Lõhavere materjali tervikuna läbitöötamine, üritasin saada ülevaate linnuse eri järkudega seostatud leidudest, kasutades selleks 1937.–39. aasta kaevandi materjali. Nimetatud aastatel uuriti linnuse kaguvalli ja selle ääres asunud hooviala ning kolm ehitusjärku eristati just selles kaevandis (Moora & Saadre 1939), hiljem neid kogu linnuse alal jälgida ei õnnestunud (Moora s.d [1939], 4–5; Moora & Tõnisson 1957, 15–20). 1937.–39. aasta kaevanditest koguti 1190 alanumbrit leide, nende all leidub 2936 savinõukildu.

2.2.2 Naanu linnus

Naanu linnusel toimusid arheoloogilised kaevamised 1948. aastal (arheoloogiahuviline Elmo Raadik) ning ulatuslikumalt 1952.–53. aastal (joonis 3). Viimatinimetatud kaevamised korraldasid TÜ Ajaloo Instituut ja Viljandi muuseum, töid juhatasid 1952. a. Harri ja Henn Moora, 1953. a Aita Kustin ja Harri Moora. Uuriti linnuse õueala kirdenõlva ligidal (nn äärekaevand), kus vall puudus, ja linnuse lõunaserval paiknevat

valli ja hoonestust selle siseküljel (peakaevand), väiksemate kaevanditega ka hoovi lääneosa. Koguti 613 alanumbrit leide, millest keraamika moodustab selge enamiku (1654 savinõukildu).

Leiumaterjali läbitöötamisel selgus, et üks suuremaid probleeme on leidude stratigraafilise konteksti määramise keerukus. Linnust kaevati 20 cm paksuste korristena, mis järgisid maapinna reljeefi (Moora 1953). Ebatasasel õuealal ei kajasta korristed aga linnusel kujunenud ladestuste paiknemist ning kaevamiste põhjal jäi ebaselgeks, kas Naanu linnuse puhul saame rääkida kahest eristatavast kasutusjärgust. Kaevamisaruandes on väidetud, et linnusel oli kaks ehitusjärku, kuid samas tuuakse esile, et kuna nende vahel puudus vahekiht, ei suudetud neid kaevamisel eristada (Kustin & Moora 1958, 30–31). Siiski on valli lõikava kaevandiosa profiilis selgesti eristatav varasem vall, samuti on kaevamistulemuste kokkuvõttes toodud välja, et uus vall on kuhjatud varasema kraavi kohale (Moora 1953). Praktiliselt kõik leiud seostuvad hoovialaga, vallikehandiga saab seostada vaid 2–3 nõukildu. Seega pole algse stratigraafilise olukorra taastamine mõeldav üksnes kaevamisplaanide põhjal. Autori järeldused, mis tuginevad keraamikamaterjali läbitöötamisel, on esitatud allpool (ptk 4.2).

2.2.3 Sinialliku linnus

Siniallikul korraldas esimesed arheoloogilised kaevamised 1947. aastal E. Raadik (74 m²). Ulatuslikumalt uuriti linnamäge ja eeslinnust 1967–69, kaevamisi juhatas J. Selirand (joonis 4). Linnusekaevand paiknes loodevalli siseküljel (240 m²), lisaks uuriti 1968. a eeslinnust (34 m²), kust aga leide ei saadud (Selirand 1973a; 1973b; 1973c). Kogutud keraamikaaines ei ole väga arvukas: ca 275 ruutmeetrit koguti 921 savinõukildu. Keraamikamaterjali esmase analüüsi esitas J. Selirand (1988). Käesoleva töö tarvis olen uuesti üle vaadanud 1967. a kaevandi leiud (397 savinõukildu).

2.2.4 Viljandi Suusahüppemäe mäepealne hoone

Ka sellelt muistiselt kogus esimesena leide E. Raadik.⁹ Uuesti avastati see muistis 1997. aastal, arheoloogilised kaevamised toimusid 1999., 2002. ja 2005. a (H. Valk), 2006. (R. Juurik, A. Lillak, E. Oras, H. Valk) ja 2007. (M. Smirnova, E. Rannamäe, R. Roog, H. Valk) aastal. Uuriti läbi 140 ruutmeetrit (joonis 5). Märkimisväärne on asjaolu, et kuni 70 cm tuseduse kultuurkihi ülaosa on kõikjal segatud, mäe põhjapoolses osas loodusliku liivakihi peal täheldati 2–3 cm tusedust segamata kultuurkihti (Valk 2000, 41), mis mäe lõunaosas oli vähem kui 1 cm paksune (Valk 2006, 122). Enamik leiumaterjalist koguti segatud ladestustest.

Osa keraamikaprofiile on avaldatud välitööde ülevaates (Valk 2000, jn 8), samuti on märgitud nn Pihkva 3: 2 tüüpi savinõude kildude esinemist segamata kultuurkihis (Valk 2003b, 57).¹⁰ Sellele, et mäel on olnud ka varasemat asustust, viitab nn Lügänu tüüpi keraamika leid 2006. aastal (Juurik jt 2007, jn 2: 2) ning 5.–6. saj ambsõle katke 2002. aastast (Valk 2003, jn 5).

2.3 Uurimismetoodika

Käesoleva töö eesmärk – nelja muistise leidude võrdlev analüüs – sisaldab nii paralleelide kui ka erinevuste väljatoomist. Kuna leidude hulk on liiga suur, et isegi üritada leide süstematiseerida neid omavahel kõrvutades ning rühmadeks jaotades, pealegi paiknesid leiukogud kolmes linnas, seega oli ainumõeldav süstematiseerimisel kasutada mitte leidude otsest võrdlust, vaid jooniseid ja tabelites esitatud struktureeritud kirjeldusi.

Ehkki põhilised kriteeriumid, mida keraamika puhul on võimalik määrata, ei sõltu selle valmistamistehnikast ega –piirkonnast, dateeringust ega leiukontekstist, on

⁹ Viljandi Muuseumis säilitatakse kümmekond savinõukildu (VM 11325), mille kohta on leiukarpides säilinud märkus “Suusahüppemäe ümbrusest”.

¹⁰ Ingliskeelses kaevamisülevaates on sattunud näpuviga – mainitakse 3: 1 tüüpi keraamika esinemist kohapeal ladestunud kultuurkihis (Valk 2003a, 60). Leiumaterjali ülevaatamisel 3: 1 tüüpi nõude katkeid 2002. a kaevandi leidude seas ei täheldatud, samuti on A. Tvauri artikli viidatud lehekülgedel juttu just 3: 2 tüüpi keraamikast.

seniste andmetega arvestamine siiski oluline, et otsustada, milliste tunnuste muutumine iseloomustab mõnda keraamikaliiki, millised variatsioonid mahuvad „lubatu” piiresse ning milliste alusel eristada uut vormi või liiki; millised aga võivad tuleneda savinõude kasutusjärgsetest sündmustest (nt osa kilde on tulle sattunud ja seeläbi värvi muutnud). Seega võib puhtformaalsete määrangute põhjal, nagu seda värvierinevused sageli on, otsuseid tehes sama nõu killud eri liikidesse jagada. Kas see ka otstarbekas on, sõltub juba uurimiseesmärkidest.

Käesolevas töös kasutatud uurimismetoodika lähtub ennekõike tööle seatud eesmärkidest, mis on sõnastatus sissejuhatuses. Peaasjalikult sooviti uurida omaaegse keraamika vahelisi sarnasusi ja erinevusi, kildude hilisemat elukäiku järelduste tegemisel arvestades, kuid viimatimainitule töö ei keskendunud. Metoodikavalikut mõjutas oluliselt asjaolu, et töö alustamise ajal oli Andres Tvauri avaldanud Loode-Vene keraamikatüpoloogia Eestile kohendatud variandi (Tvauri 2000b) ning ETF grandil „Eesti hilisrauaaja keraamika” raames alustas Tvauri Eesti materjali läbitöötamist, kus Viljandimaa materjaliga tegeles ka käesoleva töö autor. Esialgu kavandasime läbi vaadata kogu Viljandimaa linnuste ja asulate materjali, töö käigus selgus, et grandil otsesed eesmärgid ja käesoleva töö seisukohalt oluline infohulk (mis Eesti mastaabis on siiski üksikküsimus) pole mõlemat osapoolt rahuldaval moel ühildatavad. Tvauri keskendus tervemana säilinud nõude profiilikujudele, käsitsikeraamika puhul ka teistele struktureerivatele tunnustele (nt ornament) ning avaldas oma uurimistulemused 2005. a monograafiana. Siinkirjutaja püüdis analüüsida muististe keraamikakooslusi, lisaks sellele soovisin kasutada leiukontekstipõhist analüüsi.

Materjali läbitöötamine algas 2002. aastal, kus esmane fikseerimisvorm koostati käsiraamatu „Pottery in archaeology“ soovitude põhjal (Orton jt 1993, Lisa). Selline dokumenteerimisviis püüab registreerida kogu vormi koostamisajal oluliseks loetava info, kuid Eesti hilisrauaaja materjali puhul, kus leidub väga arvukalt suhteliselt sarnaseid kilde, pole sedavõrd detailne ja mitmeid atribuute hõlmata püüdev kirjeldamine massmaterjali puhul ajamahukuse tõttu otstarbekas.¹¹ Seega oleks enne töö alustamist tulnud valimite koostamisele märksa enam tähelepanu pöörata. Teisalt tuli „oluline“ info selekteerida töö käigus, kuna kogemused ja info analoogsete süstema-

¹¹ Materjal registreeriti killu või killurühmade (*sherd unit*, Hulthen 1974, 10–11) tasandil.

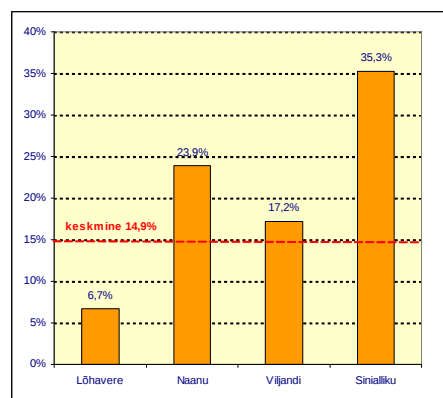
seerimiskatsete kohta toona puudus (vrd üht võimalikku lahendust Orton 2006, 117–123 ning teist võimalust Королева и др. 2003, 74–75). Algselt paberkandjatele koondatud info arvutisse sisestamisel 2009.–2010. aastal selgus ka hulk kriteeriume, mida on kirjeldatud ebajärjekindlalt ning millest käesolevas töös vaadeldavad täpsustati materjali teistkordsel ülevaatamisel. Seega olen Naanu (AI 4062, VM 8682) linnuse puhul läbi vaadatud kogu olemasoleva keraamikaainese, Lõhavere puhul 1937.–39. aasta kaevandite leiud (AI 3578: 1–1192) ning Sinialliku linnuse 1967. a kaevandi leiud (AI 4407: 1–356). Viljandi Suusahüppemäe materjalist süstematiseerisin samadel alustel 1999. aasta kaevandi leiud, 2002. ja 2005. aasta leiumaterjali puhul vaatasin uuesti üle servakillud (põhjustest lähemalt alapeatükis 4.3). Määratud kriteeriumid on esitatud järgmises peatükis.

3. Viljandimaa keskuste keraamikaleidude liigitamise tulemused

Järgnevas peatükis olen esitanud Viljandimaa linnuste keraamikaleidude läbitöötamise tulemused. Valimisse kuulus üle 5000 killu, mis jagunesid muististe vahel küllaltki ebaühtlaselt (tabel 1). Selles peatükis tutvustan määratud kriteeriume ja määrangute aluseid ning tulemusi, järgmises iseloomustan vaatlusaluste muististe keraamikakogumeid.

Tabel 1. Lõhavere, Naanu, Sinialliku ja Viljandi keraamika

Muistis	uuritud kilde	käsitsi	kedral vormitud	ornamendiga
Lõhavere	2935	317	2613	198
Naanu	1661	361	1300	397
Viljandi	401	15	386	69
Sinialliku	397	8	389	140
Kokku	5394	701	4688	804

Graafik 1. Ornamendiga kilde uuritud kildude koguhulgast.

Nagu ülaltoodud tabelist selgub, leidub Viljandimaa hilisrauaaja linnustel ka märkimisväärsel hulgal käsitsi valmistatud savinõude katkeid. Seetõttu oli oluline eristada käsitsi ja kedral valmistatud nõud (jaotus 3.2). Selles seoses pöörasin tähelepanu ka nõude vormimismassile (jaotus 3.6), sest võib eeldada, et uue tehnoloogia kasutuseletulekuga muutub ka savinõude valmistamiseks kasutatava vormimismassi koostis. Ornamendiga kildude puhul kirjeldasin seda täpsemalt (alaptk 3.5), keskendudes selle motiivide kombinatsioonidele, jälgisin ornamendi paiknemist nõul ning püüdsin teha järeldusi selle nõudele pealekandmisel kasutatud vahendite kohta. Servakildude puhul määrasin profiili tüübi, seda esmalt nn Pihkva rühmade alusel (alaptk 3.3), töö käigus võtsin kasutusele kitsamad, profiilikuju üksikasju kajastavad tüübid (jaotus 3.4).

Kuna mitmete käsitletavate muististe puhul on oletatud mitut ehitusjärku või on põhjust oletada mitut kasutusperioodi, olen püüdnud keraamikaaainest ka vastavate järkudega siduda. Kõige hõlpsamini õnnestus see Viljandi Suusahüppemäe 2002. a materjali puhul, kus segatud ladestused ja kohapeal paiknenud kultuurikiht olid juba kaevamiste käigus eristatud (Valk 2002). Teiste muististe puhul tekitas materjali sidumine ehitusjärkudega, mis enamasti eristati profiili kirjeldamisel, suuri probleeme. Paremini õnnestus see Lõhavere 1938. a kaevandi puhul, kus mitmeid sellekohaseid viiteid leidis aruandetekstis (Moora & Saadre 1940). Naanu linnuse puhul süstematiseerisin keraamika korriste kaupa, nende andmete ja ehitusjärkude seostamise probleemidel peatun alapeatükis 4.2.

Kõige sagedamini on kedrakeraamikat süstematiseeritud profiilikuju, või kui kildude fragmenteeritus seda ei võimalda, siis ülaserva kuju põhjal (vrd Ланг & Лиги 1988, 382; Lang 2000, 256–257). Tvauri poolt kasutusele võetud nn Pihkva kedra-keraamika rühmad põhinevad mitme tunnuse kombinatsioonil: lisaks servakujule on arvestatud nõude üldkuju ning ornamendi paiknemise ja –motiividega. Kuna seda jaotust on Eesti hilisrauaaja keraamikaleidude juures edukalt kasutatud ning üldjoontes hõlbustab see materjali läbitöötamist ning dateerimist, on alternatiivse jaotussüsteemi väljapakkumisest siinkohal loobutud. Ühe piirkonna muististe keraamikaaaines leiduvate erinevuste väljatoomiseks moodustati kitsamatel alustel (servaosa vormistuslikud lahendused) profiilirühmad, mille määratlemist selgitatakse alapeatükis 3.4.

Lisaks nõu ülaosa vormistusel põhinevatele jaotamissüsteemidele vaadeldi ka teiste keraamikauurimisel sageli kirjeldatavate elementide esinemist Viljandimaa keskuste keraamikas. Kuna servakujul põhineva liigituse on Tvauri esitanud, oli käesoleva töö puhul põhiline keskenduda detailidele ning teha selgeks, milliseid sarnasusi ja erinevusi võib eristada esmapilgul sarnase väljanägemisega nõude lähemal vaatlusel.

3.1. Nõu osade esinemine

Iga killu puhul määrati, millisest savinõu osast see pärineb. Eestis kasutatava terminoloogia on esitanud Tvauri (2000b, jn 1) ja seda kasutati ka käesolevas töös. Vastavalt Hulthéni (1974, 38) soovitusel määrati katked, mille asukohas autor kahtles, pigem „küljetükkideks”. Tulemused muististe kaupa ja kokkuvõttes on summeeritud tabelis 2.

Tabel 2. Nõu osade esinemine Viljandimaa linnuste keraamikaaineses.¹²

	LÕH	Lõh%	NAA	Naa%	VIL	Vil%	SIN	Sin%	KOKKU	%
serv	363	12,4	248	14,9	50	12,5	75	19,3	736	13,7
kael	12	0,4	31	1,9	7	1,7	1	0,3	51	0,9
õlg	167	5,7	160	9,6	62	15,5	58	14,9	447	8,3
külg	2218	75,6	1114	67,1	253	63,1	240	61,7	3825	71,0
põhjaserv	128	4,4	76	4,6	11	2,7	9	2,3	224	4,2
põhi	47	1,6	32	1,9	18	4,5	6	1,5	103	1,9
kokku	2935	100,0	1661	100,0	401	100,0	389	100,0	5386	100,0

Tabelist selgub, et nimetatud muististe lõikes on nõu osade esinemine suhteliselt ühtlane. Ootuspäraselt on kõige arvukam nõu küljetükkide hulk, sageli väikesteks kildudeks pudenenud ja raskemini ära tuntavad põhjatükid on aga alaesindatud: võib oletada, et neist on üles võetud suhteliselt väike osa. Selles osas tuleb esile Viljandi Suusahüppemäe materjal: kaevamistel kasutati 4 mm silmaavaga sõela (Valk 1999) ning võib arvata, et seetõttu leiti põhjakatkeid ka suhteliselt rohkem üles. Nõust tervena eraldunud põhjad puuduvad. Märkimisväärselt madal on ka kaelana määratud kildude arv, mida seletab asjaolu, et vaadeldava materjali seas domineerivatel 3:2 servaprofiiliga nõudel muinasajal kael peaaegu puudubki, samuti on osa kaelatükke leitud koos servakilluga.

¹² Tabelites 2 ja 4 kasutatud lühendid: Lõh = Lõhavere, Naa = Naanu, Vil = Viljandi, Sin = Sinialliku.

Tabelis väljatoodud andmeid annab kasutada selle perioodi muististe keraamikakogumite hindamisel: kas on põhjust oletada, et mingid nõu osad on üle- või alaesindatud? Kas seda saab seletada kaevamistel toimunuga või viitab see omaaegsete elanike teadlikule tegevusele – viimane võiks selguda kalme, hoone või mõne ruumi keraamikakogumite analüüsil.

3.2 Valmistamistehnikad

Hilisrauaaja savinõud on Eestis seni jagatud kaheks: käsitsi ja kedral valmistatud anumateks. Novgorodi materjali tutvustuses Lääne uurijaile on M. Brisbane ja C. Orton (2006, 10) toonud välja, et mõistet „kedrakeraamika“ kasutatakse Lääne-Euroopas ja Loode-Venemaal erinevalt: Loode-Vene uurijad nimetavad kedrakeraamikaks kõiki nõusid, millel on kedral (s.h käsikedral) vormimise jäljed, Läänes loetakse käsikedral vormitud nõud (mis on harilikult valmistatud linttehnikas ja seejärel üle silutud) aga käsitsi valmistatud keraamika hulka. Mõned uurijad on toonud välja käsikedral vormitud nõude eristamise olulisuse (nt Brorsson 2005; Hulthén & Brorsson 2007, 608); samuti on see teema olnud aktuaalne Vene uurijate seas (nt Рыбаков 1948, 165–171; Бобринский 1978, 37–64, 191). Torbjörn Brorsson toob välja kaks tunnust käsikedral viimistletud nõude eristamiseks:

- 1) kiiresti pöörleval kedral valmistatud nõude puhul pole mõeldav vormimismassis kasutada suureteralist või teravate servadega lisandit (nt Eestis muinasajal laialdaselt kasutatud kivipurdu), sest see lõhuks pottsepa käsi;
- 2) oluline on jälgida kedrajoonte esinemist nõu sisepinnal. Kui kiiresti pöörleval kedral valmistatud nõude puhul kulgevad peened horisontaalsed jooned nõu põhjani, siis käsikedral viimistletud nõu puhul esineb selliseid jooni vaid nõu sisepinna ülaosas, ehkki välisküljel ulatuvad need põhjani. (Brorsson 2005, 81.)

Lõhavere linnuselt leitud pisut lopergused savinõud sobivad hästi iseloomustama käsikedrale omast valmistusviisi (joonis 7). Nõu välispind (joonis 8a) on kaetud paralleelsete horisontaalsete joontega, mis võivad rühmiti üksteise suhtes väikese nurga all olla, sest käega ringiaetav keder ei pöörle ühtlase kiirusega ning võib ka loperdada. Nõu sisepinnal on analoogsed jooned jälgitavad võriku siseküljel, kaovad õlaosas ning külje alaosas neid esineda ei pruugi (joonis 8b). Samuti nõu põhja siseküljel olevate jälgede põhjal ilmne, et seda on vormitud pöörleval alusel (joonis 9).

Sellise valmistusviisi näiteid on ka Viljandi Suusahüppemäe materjali hulgas, kus nõu alaosa kildude sisepinnal on hästi jälgitavad vertikaalsed, rühmiti paiknevad riiped (joonis 10). Praegu pole autoril head seletust, miks sellised jäljed tekkisid. Ühe võimalusena pakun välja oletuse, et need tekkisid nõu põhja väljavormimisel või põhjarandi kinnitamisel kausile pärast seda kui nõu oli käsikedral üle silutud. Nendest kõrgemal asuvad horisontaalsed silumisjälgede juures on vähemalt kahel kohal näha jõnkse, mis tõenäoliselt tekkisid käsikedral treimisel, kui kedrale oli vaja hoogu lisada (viimatinimetatud info eest võlgnen tänu keraamikuharidusega kunstnik Jaana Ratasele, vestlus ja e-kiri juunis 2010).

Mõnel juhul oli võimalik jälgida ka saviglintide paiknemist. Kuna nõud on lintidest kokkupanemise järel hoolikalt üle silutud, siis nõu pinnal lintide liitumiskohast enamasti jälgi pole. Küll on nõu külge sõrmede vahel hoides tunda, kuidas lindi keskosa on pisut paksem kui lintide liitekohad, samuti on nõud sageli purunenud just piki lintide liitumiskohta. Üht halvemini vormistatud liitekohta kujutab joonis 11.

Kirjeldatud valmistamisviisi kindlakstegemine on võimalik enamasti just põhja ja nõu alaserva katkete puhul. Seega ei saa iga killu puhul öelda, kas see on valmistatud kiirelt või aeglaselt pöörelnud kedral. Seetõttu on käesolevas töös üldjuhul jäädud traditsioonilise jaotuse juurde: enamik kilde on määratletud käsitsi või kedral vormitud keraamikana, sellisel kujul on materjal esitatud ka tabelis 1 ning edaspidi muististe lõikes. Nõude tasandil on sellele valmistamisviisile tähelepanu pööramine aga kindlasti vajalik.

Vene keraamikauurijad esindavad seisukohta, et 10. sajandist alates on slaavipärased nõud valmistatud kedral ning seejuures ei mõelda enamasti käsiketra. C. Orton seevastu on avaldanud Novgorodi materjali põhjal arvamust, et täielikult

kedral valmistatud nõud on leiumaterjalis harvad või koguni puuduvad kuni 15. või 16. sajandini (Orton 2006, 122). Kuigi see dateering tundub uskumatult hiline, ning ühe Novgorodi kaevandi põhjal tehtud järeldusi (kus pealegi selles küsimuses olulisi külje- ja põhjatükke enamasti ei säilitata) ei saa automaatselt üle kanda teistele piirkondadele, tuleb ka Eesti materjali tõlgendamisel arvestada võimalusega, et kiiresti pöörleval kedral savinõude valmistamise oskus polnud hilisrauaajal kaugeltki kõikjal levinud ning pealtnäha suhteliselt sarnaseid nõusid võidi tegelikult valmistada käsikedral.

3.3 Nn Pihkva kedrakeraamika rühmad

Nagu eelpool mainitud, kasutati olemasolevat tüpoloogiat materjali esmaseks jaotamiseks. Juba varasemast on teada, et Viljandimaa muinasaegne kedrakeraamika kuulub selle süsteemi rühmadesse 2; 3: 1 ja 3: 2 (Tvauri 2000b, 97–102; 2005, 40–53), kusjuures ajaliselt vanimasse, 2. rühma võis lugeda vaid Kuude kalmest leitud katked (Tvauri 2000b, jn 4: 4; 2005, jn 12: 6). Vaatame järgnevalt tunnuseid, mille alusel otsustati kildude kuulumine nimetatud rühmadesse (joonis 12).

Pihkva keraamikarühm 2 (Tvauri 2005, 40–45; 2000b, 97–98). Eristamise aluseks on sujuvalt väljapoole kaarduv lühike võrik ning ornament, mis katab nõu külje vähemalt pooles ulatuses, sageli isegi põhjani, samuti esineb rühmiti paiknevad joonornamenti (Tvauri 2005, 40). Enamasti esineb lainejoonornamendi vöönd nõu õla alaosas, joonornamendikimpude vahel (Tvauri 2005, 40, joonis 12, 5–6). Mitmetel selgelt 2. rühmale iseloomuliku servaprofiiliga nõudel esineb ka lainejoonornamendi variant, mis on veetud varem nõu pinnale kantud joonornamendi peale (nt Лопатин 2007, jn 8: 6, Хвощинская 2004, tahvel LXXVI: B). Seetõttu lugesin antud rühma ka Viljandimaa muististelt leitud analoogse ornamendiga killud, sest 3. rühma keraamika seas seda motiivi seni kohtud pole: viimatinimetatud rühma nõude lainejoonornamendi vöönd (harvem on neid mitu) paikneb alati joonornamendi kohal nõu õla kõrgusel. Senine dateering: 11. sajand ja 12. sajandi I pool (Tvauri 2005, 45).

Pihkva keraamikarühma 3: 1 (Tvauri 2005, 45–48; 2000b, 99–100) nõudele on iseloomulik sirge või kergelt sissepoole kaarduv, suhteliselt kõrge võrik, mis on selgesti väljapoole kallutatud (Tvauri 2005, 46–47). Ornamendimotiive pole seni kirjeldatud,

mainitud on vaid 3. rühma nõudele iseloomulikke dekoori vähenemist (Tvauri 2000b, 99). Viljandimaa leiuainese läbivaatamisel ei tuvastatud selle rühma nõudel lainejoontest ornamendi, ka Tvauri on varem sellesse rühma liigitatud laine- ja joonornamendiga eksemplari (Tvauri 2000b, jn 5: 3) hiljem 11. sajandisse dateerinud ja 2. rühmaga sidunud (Tvauri 2005, 47). Joonornamenti täheldati kas 4–6 joonest võõna nõu õlaosal (joone paksus jääb harilikult alla 1,5 mm) või ühtlastest peentest, u 0,5 mm paksustest joontest kaunistusena, mis lisaks õlale katab ka külje ülaosa umbes poole nõu kõrguseni (joonis 12: 2). Puuduvad ka eksemplarid, mille puhul saaks kindlalt väita, et need on olnud ornamendita.

Loode-Vene keraamikaga tegelevad uurijad seda rühma harilikult eraldi käsitlevad pole, kui välja arvata Koroleva jt (Королева и др. 2002, rühm V, eriti variandid 1, 2, 4, 5, 9). Samuti võib paralleelvorme näha V. Kildjuševski 2. tüübi nõude seas (variandid Б ja Г) (Кильдюшевский 2002, 10–11, jn 3: 5–6; Kildyushevskii 2006, jn 5.2: 5), aga ka Novgorodi materjalis: P. Malõgini tüüp VII-1 (Malygin jt. 2006, 69, 73, jn. 4.4: 22) ja teatud mööndustega ka G. Smirnova variant 3-Г (Смирнова 1956, 231, 239–241) on vähemalt jooniste põhjal otsustades suhteliselt sarnased. Senine dateering, 12. sajand ja 13. sajandi I pool tugineb Pihkva Nekrassovi tänava leiu- kompleksile (Tvauri 2000b, 99; Степанов & Яковлева 1996, 108; jn 8), kus seda vormi esineb koos alarühma 3: 2 liigitatavate nõudega. Pihkva arheoloogide uuema käsitluse põhjal jääb selle vormi põhiline kasutusaeg Pihkvas 10. sajandi lõpust 11. sajandi lõpuni, mõningaid vorme esineb ka 12 sajandi I poolel ja koguni 13. sajandi keskpaiku (Королева и др. 2002, 78–79).

Pihkva keraamikarühma 3: 2 (Tvauri 2005, 48–53, 2000b, 100–102) nõude iseloomulik tunnus on võrik, mis on pööratud väljapoole, kuid võriku ülaserv on omakorda üles või isegi sissepoole pööratud, nii et võriku sisepind on nõgus. Muinas-aegsetel nõudel puudub kael, ornamendimotiividest on muinasajal mainitud pulgaga veetud joontekimpu nõu õlaosas (Tvauri 2005, 48).

Viljandimaa leidude seas on see keraamikarühm esimene, mida saab lugeda massiliseks. Lisaks linnustele leidub seda ka mitmete maa-asulate materjalis. Sellise servakujuga savinõud püsivad kasutusel 12. sajandi teisest poolest 13. sajandi kolmanda veerandini (Tvauri 2005, 49–50) või isegi 14. sajandi alguseni (Haak & Russow ilmunisel). Muinas- ja keskaegsete nõude eristamine pole praeguse uurimisseisu juures

üheselt võimalik. Ehkki keskajal levivad linnades mitmed vormimuutused, nagu võriku lühenemine või kaela kujunemine (Tvauri 2000b, 104), pole sugugi võimatu, et maa-asulates valmistati nõusid varasemate eeskujude järgi vähemalt 13. sajandi lõpuni. Täpsemalt dateeritavad leiukompleksid Viljandimaa asulatest praeguse uurimisseisu juures puuduvad.¹³

Paralleelvormidest tuleb esile tuua eeskätt sarnasust Pihkva keraamikaga. Lisaks Pihkva linnuse materjalile (Tvauri 2005, jn 21) tuleb otseste analoogiatena ära märkida V. Kildjuševski tüübid III ja IV, mis aga püsivad kasutusel 15. või isegi 16. sajandini (Кильдюшевский 2002, 11–12, jn 2–4). Novgorodi materjalis võib suurimat sarnasust näha P. Malõgini eristatud 5. tüübiga (Malygin jt 2006, 65–67, 71–72), mis moodustas ligi veerandi kogu läbi töötatud keraamikast ning dateeriti samuti suhteliselt laiades piirides, 10. sajandi keskpaigast 14. sajandini (samas).

Nn Lääne-Eesti rühma kedrakeraamika (Tvauri 2005, 53–60) näiteid on Tvauri välja toonud ka Viljandimaa materjalis. Üldiseid tunnuseid pole õnnestunud formuleerida, Tvauri toob välja, et see sarnaneb nõuvormi ja dekoori poolest loodevene keraamikale, kuid “teostus ja detailid reedavad, et tegu ei ole Loode-Vene päritoluga keraamikaga” (Tvauri 2005, 53). Täpsemaid tunnuseid ta ei määratle, nimetades siiski, et nimetatud keraamika on igas leiukohas omanäoline ning ka kaht sarnast servaprofiili on raske leida (samas). Iseloomulike tunnustena mainib ta nõude levinuimat dekoori-motiivi – pulgaga veetud lainejoont, mis sageli paikneb kaelal ja võrikul ning suureteralise lisandi kasutamist vormimismassis (Tvauri 2005, 54, 59).

Arvestades väidet, et iga muistise keraamika on pisut omanäoline, tekib küsimus, kuidas seda eristada ühelt poolt nn lõhavere tüüpi keraamikast ja teiselt poolt nn loodevenepärasest keraamikast. Esitatud jooniste põhjal tundub, et nõude üldises kujus suuri erinevusi pole. Käesoleva töö autori vaatlused Viljandimaa linnustel leitud nõude savimassi koostise määramiseks näitavad, et suhteliselt jämedateralist kivipurdu on kasutatud ka siinsetel linnustel kasutatud nõude puhul, kuigi kindlasti ei ole sellise koostisega nõud leiukogumis enamuses. Seega jäävad põhilisteks argumentideks teistsugused ülaserva kujud ja pulgaga veetud joonornament. Alajaotuses 3.4 näitan, et ka Viljandimaa linnustel domineerivad servakujud on igal muistisel erinevad. Seega on autori arvates õigustatud vaadelda selliste nõude levikut analoogselt nn lõhavere tüüpi

¹³ Tuleviku seisukohalt võiks perspektiivikas olla Olustvere asula radiosüsiniku meetodil dateeritud hoonepõhjade leiuainese läbitöötamine.

keraamika levikuga: Lääne-Eesti rühmaga seostatud killud ei moodusta vaadeldavas materjalis selgelt piiritletavat üksust.

* * *

Töö käigus selgus, et ehkki Tvauri määratletud erinevus nn 3. rühma keraamika liigendamisel väljendub enamasti selgesti ning on seeläbi hästi kasutatav, tekkis Naanu linnuse materjali puhul raskusi 3: 1 ja 3: 2 rühma nõude eristamine: nõud olid suhteliselt väljapoole kallutatud võrikuga, mille ülaserv oli väikese randina tagasi pööratud, sobides üldjoontes mõlema variandiga. Liigitamisel võtsin subjektiivseks lähtekohaks võrikuosa pikkuse (kõnealustel nõudel oli see suhteliselt lühem, mistõttu liitsin need 3: 2 alarühmaga), kuid leian, et selline vahevorm väärib kindlasti esile toomist. Võriku ülaserva täpsemal kujul põhinev jaotus on esitatud järgmises alapeatükis.

Tabel 3. Keraamikaleiud nn Pihkva rühmade kaupa liigitatuna.

Muistis /ehitusjärg	Servakildu- de arv	käsitsi- keraamika	2. rühm ¹⁴	3: 1 rühm	3: 2 rühm	lõhavere rühm	muu
Lõhavere	363	34	0 (3)	28	96	190	15
Lõhavere III	47	2	0	0	8	36	1
Lõhavere II	44	2	0	3	22	15	2
Lõhavere I	22	6	0	13	3	0	0
Naanu	248	75	0 (4)	27	125	2	19
Viljandi	303	46	0	8	232	0	17
Sinialliku	34	0	0 (2)	2	14	4	14

¹⁴ Sulgudes on toodud 2. rühmaga seostatud küljetükkide (lainejoon veetud üle joonornamendi) arv.

Tabelis 3 toodud andmete tõlgendamisel tuleb esmalt silmas pidada, et need põhinevad servakildude arvul, mistõttu paljudeks kildudeks purunenud nõu ülaosa tekitab valimi suurusega võrreldes „müra”. Selle näiteks on Naanu linnus, kus 75 käsitsikeraamikakildu pärinevad tegelikult kolmest suuremal määral säilinud ning paljudeks kildudeks pudenenud nõust. Samuti on tõenäoline, et 13 Lõhavere I linnusega seostatud 3: 1 rühma kildu pärinevad ühest nõust.

Ülaltoodud reservatsioonidele vaatamata selgub tabelist 3 paar olulist üksikasja. Esmalt tuleb välja, et nn lõhavere tüüpi keraamika ilmub leiumaterjali II linnuse kasutusajal ning on III linnuse materjalis ainuvalitsev. Eeldatavasti toimus see kas 12/13. sajandi vahetusel või 13. sajandi algul. Kuna E. Tõnisson on oletanud, et Lõhavere põhilised kindlustustööd toimusid samal ajal (Tõnisson & Haak 2008, 273), võis see vorm olla kasutusel vaid 13. sajandi alguses.

Teiseks väärib tähelepanu, et 3: 1 rühma kuuluvaid servakilde leidub käsitletataval linnustel suhteliselt vähe, ning Lõhavere näite puhul on tõenäoline, et sellise kujuga nõusid on neil muististel olnud vaid üksikuid. Seega ei saa seda nõutüüpi lugeda mingil perioodil ainuvalitsevaks. Samuti tasub märkimist, et kitsalt 13. sajandi algusega seostatavates leiukompleksides (Lõhavere III järk, Viljandi Suusahüppemäe kohapeal ladestunud kultuurkiht) seda tüüpi nõusid ei esine. Seega tundub selle tüübi kasutamine ladestuse 11. sajandi II poolde või 12. sajandisse dateerimisel põhjendatud, kuid kindlasti pole kunagi tegu ainuvalitseva nõuvormiga (Pihkva materjalis aga on selle vormi analoogid olnud 11. sajandi teisel poolel peaaegu ainuvalitsevad – Королева и др. 2003, 78–79).

3.4 Alarühmad võriku kuju alusel

Võriku ülaserva kuju põhjal (enamik katkeid polnud õlani säilinud) moodustati ülaltoodud rühma 3: 1 piires kolm (B1–3) ning rühma 3: 2 piires üheksa (A1–9) alarühma, millest mitmel puhul eristusid hiljem pisut erineva kujuga variandid (joonis 13). Need põhinevad profiilkujude ülesjoonistamisel linnuste leiumaterjali läbivaatamise käigus. Kui vaadeldav kild seniste profiiljoonistega ei sobinud, joonistasin selle

eraldi välja ning leiumaterjali süstematiseerisin hiljem jooniste alusel. Materjali teistkordsel läbivaatamisel 2009. aasta lõpul ja 2010. aasta kevadel korjasin välja kõik ühe kaevandi või järgu servakillud ning kontrollisin, kas sama nõu katked on liigitatud sarnaselt, ühtlasi määrasin, kui suur osa savinõu ülaosast on suuava diameetri põhjal säilinud. Leiuainese kokkuvõtte nimetatud profiilirühmade alusel on esitatud tabelis 4.

Tabel 4. Servakujul põhinevate profiilitüüpide esinemine Viljandimaa linnustel.

	LÕH	Lõh%	NAA	Naa%	VIL ¹⁵	Vil%	SIN	Sin%
A1	3	0,8	28	11,3	1	0,3	4	5,3
A1a	16	4,4	6	2,4	29	9,6	4	5,3
A1b	13	3,6	30	12,1	10	3,3	1	1,3
A1c	6	1,7	7	2,8	3	1,0	1	1,3
A1d	5	1,4		0,0	7	2,3	1	1,3
A2	11	3,0	15	6,0	2	0,7	11	14,7
A6	12	3,3	8	3,2	13	4,3	4	5,3
A7	21	5,8	11	4,4	18	5,9	5	6,7
A8		0,0		0,0	142	46,9		0,0
A3	190	52,3	2	0,8		0,0	4	5,3
A5	7	1,9	8	3,2	7	2,3	2	2,7
A5a	2	0,6	5	2,0		0,0	1	1,3
A9	0	0,0	0	0,0	0	0,0	19	25,3
B1	3	0,8	6	2,4	2	0,7		0,0
B2	24	6,6		0,0	6	2,0		0,0
B3	1	0,3	21	8,5	0	0,0	2	2,7
püstine	38	10,5	70	28,2	46	15,2		0,0
muu	2	0,6	6	2,4	5	1,7	6	8,0
määramata	9	2,5	25	10,1	12	4,0	10	13,3
kokku	363	100,0	248	100,0	303	100,0	75	100,0

Alarühmad võib mõneti tinglikult jagada neljaks. Esimese, suhteliselt selgepiirilise rühma moodustavad nõud, mille võrik on suunatud väljapoole, selle ülaosa on üles või vahel ka sissepoole pööratud nurga all (joonis 13, ülemine rida). Selle piire eristuvad mitmed variandid. Alarühma A1a olen liigitanud suhteliselt paksuseinalise võrikuga nõud, kus võriku ülaserv on väikese nurga all silutud. Variant A1b puhul on üles või tagasi keeratud suhteliselt väike osa võrikust, nii et selle ülapinnale moodustub

¹⁵ Viljandi Suusahüppemäe leidudest kajastuvad tabelis 4 servakillud 1999., 2002. ja 2005. a kaevanditest.

väike rant; võriku välispind võib selle randini vahel olla peaaegu sirge, ehkki esineb ka kergelt kumerat võrikut. A1c alarühma liigitasin nõud, mille võriku ülaosa serva suunas kitseneb ning murdekoht on suhteliselt väikese nurgaga. Alarühma A1d kuuluvad kausid (joonis 24), mille serv on samuti silutud selliselt, et siseküljele tekib väike rant.

Võib arvata, et mitmed sellise võrikuga nõud on viimistletud šablooni kasutamata: võiks eeldada, et šablooniga silumisel oleks tulemus ühtlaselt kumer. Variandid A1 ja A1b esinevad keskmisest enam Naanu linnuse materjalis (tabel 4), kuid sellesse rühma kuuluvaid nõusid on leitud kõigilt käsitletud muististelt.

Teise rühma kuuluvad variandid, kus võriku väliskülg on kumera ning sisekülg nõgusa, variandil A8 on sisekülg erandlikult peaaegu sirge kujuga. Erinevused on peaaesjalikult ülaserva vormistuses. Variandil A2 on võriku ülaosa serva suunas kitsenev ning serv on vormistatud kumeralt, variandil A6 on võriku ülaserv sirge või vahel isegi kergelt nõgus, variandil A7 ühtlaselt kumer ning variandil A8 on võriku sisekülg nähtavasti veelkord silutud, mistõttu võriku sisekülg on peaaegu sirge ning ristlõige segmendikujuline. Variandiga A8 sarnanev ka variant A5a, kus võriku suurim laius on ülemises kolmandikus ning kaldu silutud ülaserv eristub võriku siseküljest selgemalt. Praktikast tekkiski enim probleeme ühelt poolt variantide A5a ja A8 eristamisega (Viljandi) ning teiselt poolt ka A5a ja B1 vahetegemisega (Naanu).

Kolmandasse rühma kuuluvad püstisema võrikuga nõud, mis teistest selgemini eristuvad. Variandil A3 on võriku ülaserv peaaegu alati kergelt nõu sisemuse poole kaldu, võrik ise võib olla rohkem või vähem kumer, kuid alati eelmiste rühmade nõudega võrreldes püstisem. See profiilitüüp seostub peaaegu eranditult Lõhavere linnusega, ehkki üksikuid sarnase kujuga kilde on leitud ka Naanult ja Siniiallikult. Siniialliku linnuselt leitud nõude seas domineerib samuti püstise võrikuga tüüp (A9), kus võriku ülaosa kitseneb ning on sageli kumera servaga. Variandil A5 on võriku väliskülg peaaegu sirge või kergelt kaarjas, sisekülg serva lähedal aga nõgus.

Neljandasse rühma kuuluvad Tvauri 3: 1 alarühma kuuluvad nõud. Varianti B1 kuuluvate nõude võrik on kergelt kaarja kujuga, võriku siseküljel eristub aste. Varianti B2 kuuluvate nõude võrik on teistest pikem ning sirge, võriku ülapind on kergelt nõu sisemuse poole kaldu. Varianti B3 kuuluvast nõudest, mis on pisut lühema, samuti sirge

võrikuga, mille ülaserv kaardub välisküljel üles, nii et võriku suurim kõrgus on selle sisekülje joonel. Võriku siseküljel serva ja sisepinna vahel eristatavat ranti ei moodustu.

Kuna kõik AB-süsteemis liigitatavad nõud on vormitud kedral (vaadeldavate muististe käsitsikeraamikast enamik on püstise servakujuga ning tabelis esitatud rühmas “püstine”), on nõude ülaserv vormitud šablooniga. Nii võib eeldada, et ülakujult sarnased nõud on sama või sarnase šablooniga tehtud ning võimaldavad seeläbi määratleda ühist päritolu. Sellisteks näideteks on kindlasti nn lõhavere tüüpi keraamikale iseloomulik profiilirühm A3 ja Viljandi Lossimägede tagustel muististel levinud profiilitüüp A8, mida ei esine teistes keskustes peaaegu üldse. Teise osa moodustavad aga rühmad, mis on levinud märkimisväärselt laiemal alal. Enamik tabelis toodud profiilkujusid esineb kõigil vaadeldavatel linnustel, ehkki nende osakaal linnuste kaupa on erinev (ning kuna numbrid on väikesed, mõjutab üks purunenud ja suures osas säilinud nõu ka selles osas üldpilti tugevasti). Autori seisukohad savinõude valmistamiskohtade ja leviku osas on põhjalikumalt esitatud 5. peatükis.

3.5 Liigitus ornamendi põhjal

Keraamika ornamendi vaatlusel olen eristanud ornamendi motiive ja elemente. Motiividenä käsitlen ühel nõul esinevat kombinatsiooni (nt laine- ja joonornamendiga nõu), elementidenä selle koostisosi. Kedrakeraamika puhul on ornament peale kantud nõu kedral pöörlemise ajal ja enamasti suhteliselt standardne. Põhilised elemendid on horisontaalsed jooned ja lainejooned, mis on Viljandimaa muististe puhul enamasti tehtud kammistambiga ja suhteliselt standardsed. Muid variante (nt täkked, puntsivajutused jne) esineb enamasti vaid üksikjuhtudel. Käsitsikeraamika puhul lisandub võreornament, teisi ornamendimotiive on Viljandimaa muististest leitud kildudel äärmiselt vähe. Nimetatud elemendid esinevad sageli kindlates kombinatsioonides, samuti erineb ornamendiga kaunistatud osa ulatus (vt ka jaotus 3.3; Pihkva materjali kohta Белецкий & Лесман 1982).

Viljandimaa kedrakeraamika levinuim ornamenditüüp on **joonornament**. Seda esineb peamiselt kahel kujul: peened, alla 0,5 mm paksused jooned, mis on mingi terava esemega (noaga?) veetud veel pehmele savipinnale, sageli esineb neid 2–3-jooneliste

rühmadena. Senistel andmetel tundub, et seda motiivi esineb kogu nõu külje ulatuses. Samuti esineb vahel madalaid, alla 0,5 mm sügavusi jooni, mis on nõu pinnale veetud 4–5-jooneliste rühmadena, eeldatavasti kammistambiga. Kolmas variant on samuti suhteliselt madalad, kui pisut laiemad jooned (joone paksus 1–1,5 mm). Ka neid esineb sageli rühmiti, enamasti nõu õla kohal ja külje ülaosas. Kuigi suurem osa nõudest on kaunistatud vaid joonornamendiga, leidub suhteliselt arvukalt ka horisontaalsete ja lainejoonte kombinatsioone (edaspidi nimetatud laine- ja joonornamendiks).

Omaette tähelepanu väärivad mõned Lõhavere linnuselt leitud killud, kus nn lõhavere tüüpi nõul esineb imepeentest (alla 0,5 mm paksustest) joontest kimp (joonis 14). Jääb mulje, et pottsepp on üritanud nõule ornamendi kanda, kuid see pole õnnestunud (nappis oskusi?).

Teine põhiline element on **lainejoon**, mida vaadeldavas materjalis on peaaegu eranditult tehtud kammistambiga ning seega leidub seda 4–5 joonest koosnevate rühmadena. Üksikuid lainejooni esineb äärmiselt vähe. Nõusid, mille ornament koosneb vaid lainejoonte rühmadest on samuti suhteliselt vähe, põhiliselt esineb lainejoonte kimp koos joonornamendiga. Viimatinimetatud osas on erandiks Viljandi Suusahüppemäe leiud, kus hulgaliselt leidub ainult lainejoontega kilde (tabel 5).

Kui lainejooni seostati slaavipärase keraamikaga juba enne Teist maailmasõda (nt Moora & Saadre 1939, 169), siis loodevene keskuste keraamikamaterjali läbitöötamisel on selgunud, et käesolevas töös käsitletaval perioodil see ornamendimotiiv neile iseloomulik polnud: näiteks Pihkva keraamikas leidub lainejoonornamendiga kilde joonornamendiga võrreldes suhteliselt vähe (Кильдюшевский 2002, 24–25). Lainejoonmotiivi rohke esinemine kogu nõu pinnal iseloomustab Vana-Laadoga (Сениченкова 2002, jn 4) ja Rjuriku linnuse 10. sajandi kedrakeramikat (Горюнова 2005a, 84, tahv. 59), mille eeskujusid nähakse Feldbergi tüüpi savinõudes (samas). 11. sajandist esineb Loode-Vene keraamikas lainejoonterühm tavaliselt joonornamendivööndite vahel (joonis 12: 1) ning võimalik, et just selle motiivi kohaliku edasiarendusena on kujunenud Viljandi ja lähiümbruse 12. sajandi lõpu ja 13. sajandi levinuim motiiv, kus 4–5 joonest koosneva joonornamendivööndi kohale on sama stambiga veetud lainejoonte vöönd.

Muudest elementidest esineb käsitsikeraamika puhul võreornamenti (Lõhaveres, 5 katket) ja Naanult leitud kedral vormitud nõudel joonornamendi kohal kolmnurkseid täkkeid (joonis 15) ning serva välisküljele veetud pisut lainetavaid õrnu jooni (joonis 16).

Alljärgnevas tabelis on esitatud ornamendielementide esinemine läbi vaadatud materjalis. Kuna enamik järeldusi on tehtud kildude läbivaatamisel, pole enamiku kildude puhul võimalik öelda, kas lainejoontega liitub ka joontevöönd ja vastupidi. Kildude arv, kus on näha kahe elemendi jälgi, on välja toodud eraldi osas.

Tabel 5. Põhiliste ornamendimotiivide esinemine Viljandimaa linnuste materjalis

	Lõhaveres	Naanu	Viljandi	Sinialliku
ornamendiga kilde	198	397	69	140
% kõigist kildudest	6,7%	23,9%	17,2%	35,3%
<i>elemendid:</i>				
esineb JO	183	369	47	98
esineb LJ	20	34	35	18
<i>LJ %</i>	10,1%	8,6%	50,7%	12,9%
muu	7	9	0	1
<i>kombinatsioonid:</i>				
JO + LJ	12	27	11	14
JO + muu	0	15		0
vaid JO	169	327	36	84
vaid LJ	7	7	22	4

Vaadates tabelis 5 esitatud andmeid, jääb esmalt silma lainejoonornamendiga kildude suur osakaal Viljandi Suusahüppemäe materjalis. Ehkki läbivaadatud materjali hulk on väike, näib see kinnitavat kaevamiste käigus kujunenud ning hiljem leiunimekirjade alusel kinnistunud veendumust, et seda motiivi on eriti ulatuslikult kasutatud just Viljandi Lossimägede muististe keraamikal (vt ka alapeatükk 4.4).

Tähelepanu pöörati ka ornamendi paiknemisele nõu eri osadel. Võttes aluseks eeltoodud seisukohad, võib eeldada, et hilisrauaaja lõpu nõud on kaunistatud eelkõige õla kohalt, samal ajal kui varasematel paikneb ornament kogu külje ulatuses. Erandiks

on siinkohal Lõhavere linnus, kus domineeriv nõutüüp on reeglina igasuguse ornamendita. Tulemused on esitatud tabelis 6.

Tabel 6. Ornamendi paiknemine nõude õla- ja küljekatketel.

	Lõhavere	Naanu	Viljandi	Sinialliku
õlatükke	167	160	62	86
neist ornamendiga	48	131	32	34
% õlatükkidest	28,7%	81,9%	51,6%	39,5%
küljetükke	2218	1114	253	240
neist ornamendiga	180	169	40	114
% küljetükkidest	8,1%	15,2%	15,8%	47,5%

Esitatud tabeli põhjal on õlatükkidest Naanu linnusel ornameenteeritud koguni 80%, mis peaks olema ligikaudses korrelatsioonis ka savinõude endi ornamendihulgaga. Tegelikult võivad seda suhtarvu mõjutada nii ornamendi täpsem paiknemine (kas ka õlaosa ülapinnal või vaid madalamas osas) kui ka uuritavate kildude suurus, kuid nii Naanu kui Viljandi materjali põhjal võib järeldada, et enamik seal kasutatud savinõusid on olnud ornamendiga kaetud ainult õlaosas. Kui Lõhavere puhul on ornamendiga kildude hulk ootuspäraselt kõige väiksem, siis küljetükkidel oleva ornamendi suur osakaal Sinialliku materjalis on üllatav.

3.6 Vormimismassi koostis uurimisobjekti ja liigitamiskriteeriumina

Eeskätt varasema keraamika puhul on üheks oluliseks kriteeriumiks vormimismassi koostis, täpsemalt savisse segatud lisand. Vahel on selle põhjal eristatud keraamikaliike (kriitikat selle kohta vt Ikäheimo & Panttila 2002). Samuti on erineva lisandi kasutamisele otsitud põhjendusi, mis võivad olla tehnoloogilised (Ikäheimo & Panttila 2002, 10, Tite 2008, 223–224), traditsiooniliselt etnilised või vahel ka ratsionaalselt mitte seletatavad (Stilborg 2001, 401–402). Vormimismassi lisandite tähenduse üle on Eestis arutlenud A. Kriiska (2008, 200–202).

Eesti hilisrauaaja keraamika lisandina on peamiselt kasutatud liiva ja kivipurdu, üksikjuhtudel ka šamotti ning taimset massi (Kriiska & Rummi 1996, 24; Kriiska 2008,

194). Ka Viljandimaa linnuste keraamikamaterjali läbitöötamisel ei tuvastatud teistsuguseid lisandiliike. Seega osutus põhiküsimuseks liiva ja kivi purru eristamine. Seni on seda tehtud visuaalselt, otsustades lisanditerakeste servade kulumise (Kriiska & Rummi 1996, 27) ja suuruse (Kriiska 2008, 196) põhjal. Birgitta Hulthén (1974, 13) soovib eristamiseks kasutada vähemalt kümnekordse suurendusega luupi ja vähemalt esialgu kontrollida saadud tulemust mikroskoopiliste uuringute abil. Kuna enamik kogudes olevaid kilde on pesemata, tekkis kahtlus, et “liivalisand” võib osutada ülesindatuks kildu ümbritseva pinnase tõttu, samuti osutus sageli lisandina esinevat kruusa (lisandiosakeste suurus 1–4 mm). Siiski püüti anda vastus, kas kasutatud on liiva või kivi purdu, kuid määrangute usaldusväärsus vajab edaspidist kontrolli.

Samadel põhjustel oli raskendatud ka lisandi osakaalu määramine. Kui mikroskoopiliselt määrati Otepää linnuse kedrakeraamika puhul lisandi osakaaluks 16–24% (Kriiska 2008, tabel 2, 11–14), siis kildude palja silmaga vaatlemisel ja võrdlemisel näidistega (Orton jt. 1993, Lisa, jn A4) näis lisandi osakaal kedrakeraamil enamasti alla 10%. Seega pole keraamika pinna vaatlusel (eriti kui ei esine värskeid murdeid) saadud tulemused võrreldavad mikroskoopiliste uuringute tulemusega ning seetõttu on väga tõenäoline lisandi osakaalu savimassis märkimisväärselt alahinnata.

Kui käsitsikeraamika uurimisel on savimassi koostise määramine sageli andnud väga häid tulemusi, kõige sagedamini nõude valmistamiskoha selgitamisel, siis kedrakeraamika puhul võib täheldada üldmulje ühtlustumist. A. Vince (2005, 229–230) toob mitu näidet Inglismaalt, kus kedrakeraamikat on teadaolevalt valmistatud mitmes kohas, kuid erinevusi nende toodete koostises ei ole suudetud leida. Üks põhjusi on liivalisandi ilmumine kedral valmistatud nõude põhilise vormimismassi lisandina (mida omakorda on põhjendatud tehnoloogilise asjaoluga, vt jaotus 3.2), liiva päritolu määramine pole erinevalt kivi purrust aga enamasti võimalik. Ka kivi purru määramine ei aita Eesti piire selgitada nõude päritolukohta: enamasti on kasutatud rändkivide (granitoidse päritoluga kivimite) purdu, mis on kogu alal, kuhu ulatus liustikujää, ühesuguse päritolu ja koostisega. Kriiska on välja pakkunud, et purru saamiseks kasutati tules purunenud kive (Kriiska 2008, 198), mis viib mõtte ühe võimalusena näiteks koldekividele.

*

*

*

Kasutatud liigitusviiside hulgas on nii lihtsamini rakendatavaid kui ka selliseid, mida edukaks toimimiseks tuleks kontrollida laborianalüüside või vähemalt mikroskoobiga. Samuti erineb nende abil saadav info ning enesestmõistetavalt ka erinevuste tekkepõhjused. Käesoleva vaatluse põhiline tulemus on, et mitmetes väljatoodud kategooriates esineb Viljandimaa linnuste keraamikamaterjalis märkimisväärsed erinevusi. Lisaks erinevatele profiilikujudele (alapeatükk 3.4) on neist olulisemad ornamendimotiivide levik kitsamates piirkondades ning mitmed tehnoloogiaga seonduvad üksikasjad. Viljandimaa keskuste keraamikaainese üldiseloomustus on esitatud järgmises peatükis.

4. Viljandimaa keskuste keraamika iseloomustus

4.1 Lõhavere linnus

Lõhavere keraamikat on seni käsitletud peamiselt kahest aspektist lähtuvalt. Esiteks on juba kaevamiste käigus täheldatud, et sealne keraamika erineb nn tüüpilisest slaavipärasest keraamikast. Püüdes sellist olukorda põhjendada, pakkusid H. Moora ja O. Saadre, et tegu võiks olla kedrakeraamika Kesk-Eestile iseloomuliku arenguga (Moora & Saadre 1939, 169–171). Autorid märkisid, et lisaks eelnimetatud tüübile esineb leiumaterjalis ka joonornamendiga kilde, mida nad seostasid linnuse esimese ehitusjärguga ning lugesid slaavipäraseks (samas, 169). A. Tvauri (2005, 70) on Lõhavere materjalis domineerivat nõutüüpi pidanud kedrakeraamika käsitsi valmistatud jäljendusteks. Viimase väitega ei saa siinkirjutaja nõustuda (sellest pikemalt alapeatükis 3.2), edaspidi nimetame seda nõutüüpi lõhavere tüüpi keraamikaks.

Kõik senised uurijad on üksmeelel, et nimetatud keraamikaliik moodustab Lõhavere leiumaterjalis valdava enamiku. Selle nõuvormi kujunemise osas on seisukohad aga pisut erinevad. Moora ja Saadre (1939, 171) ning Tvauri (2005, 68–71) rõhutavad slaavi keraamika eeskuju selle nõutüübi kujunemisel, E. Tõnissoni (1987, 248) arvates võib sedasorti nõusid pidada varasema käsitsikeraamika edasiarenduseks. Kõik eelnimetatud on olnud seisukohal, et seda tüüpi nõud on valmistatud linnusel või selle läheduses.

Antud nõutüüpi (jn 17) iseloomustab peaaegu püstine võrik, mille ülaserv on kergelt sissepoole kaldu. Savimassi lisandina on kasutatud peeneteralist liiva või kruusa (terasuurus 1–4 mm), vahel ka kivipurdu. Esineb nii redutseerivas kui ka oksüdeerivas keskkonnas põletatud anumaid. Lisaks absoluutses enamuses olevatele pottidel ning madalamatel, kausitaolistele nõudele (Tvauri 2005, jn 43) leidub linnuse leiumaterjalis ka vähemalt üks sarnase valmistusviisiga, ca 8 cm läbimõõduga suuavaga miniatuurnõu katke (AI 4133: 3629). Eelmises peatükis toodud andmete põhjal (tabel 3) tundub, et see tüüp ilmub leiumaterjali linnuse teise ehitusjärgu kasutusajal, loomulikult vajab see hüpotees edaspidises uurimistöös kontrollimist.

Praeguste andmete kohaselt on sellised nõud levinud ainult Lõhavere linnusel¹⁶, kust samuti on leitud punsunud kilde (vt ka Tvauri 2005, 121).

Sellest infost lähtuvalt tekkis küsimus, kas linnuselt kogutud punsunud kildude kogumid võiksid viidata keraamikavalmistamisele linnusel. Tvauri (2005, 121) on seisukohal, et Lõhaverest on leitud vaid üksikuid selliseid katkeid, mis võisid punsuda siis, kui juba valminud nõud suure kuumuse kätte sattusid, mis võis toimuda eelkõige linnuse põlemisel. Väite kontrollimiseks täpsustasin suurema punsunud kildude kogumi leiandmeid. Paarkümmend punsunud kildu (jn 18), s.h üks Lõhavere linnusele iseloomuliku servaprofiiliga katke (joonis 19) leiti leiunimekirja andmetel 1958. aasta kaevandi ruudu 13/j NO osast, 8. korrisest. Selles piirkonnas asus hoone C, mida seostati valukojaga, aga ruudus 14/j ka viimatinimetatud hoonest varasem ahi (Moora s.d [1958–59], 33). Korriseplaanidel asub ruutude 12 ja 13/j piiril kivikuhjatis, mis esineb 7. ja 8. korrise plaanidel. Seega on võimalik, et siin on tegu ahjujäänusega, mida kaevamiste käigus ei kirjeldatud. Ehkki antud info ei tõesta ei ahju olemasolu ega ammugi savinõude põletamist just sellel alal, on antud kildude punsumist äärmiselt vähetõenäoline seletada linnuse põlenguga: 8. korrise põhja tasandil paljandus käsitletaval ala laiguti kollane looduslik liiv, milleni kogu alal jõuti 9. korrises (Moora s.d [1958–59], 40, 48–49). Põlenud tukid, mis paljandusid 6. ja 7. korrises, eemaldati aga enne 8. korrise kaevamist (Moora s.d [1958–59], 32) ning 9. korrises on joonistatud vaid kaks väiksemat põlenud tukki nimetatud oletatava ahjukonstruktsiooni all (tukid on nimetatud ka aruandes, Moora s.d [1958–59], 49).

Seega ei kinnita olemasolevad andmed Tvauri hüpoteesi, et vaadeldavat keraamikakogumit saaks seostada linnuse põlenguga. Ehkki sellest infost ei piisa nõude täpse valmistamiskoha väljaselgitamiseks, leian, et punsunud keraamika esinemisele Lõhavere linnusel puudub hetkel parem seletus kui oletus, et vähemalt osa sellest on ikkagi tekkinud keraamikapõletamisel.

Teine probleemidering seostub Lõhavere linnuselt leitud käsitsikeraamikaga. E. Tõnisson tõi välja, et käsitsi on valmistatud ca 3% linnuselt leitud savinõukildudest, nn alumise horisondi (ehk siis I linnuse) omadest aga 15% (Тыниссон 1988, 249).

¹⁶ Tõsi, Lõhavere linnuse lähiümbruses pole asulakohti väga arvukalt teada. Üks suhteliselt väike, sarnase profiiliga katke on teada Naanu linnuselt (AI 4062: 255), kuid selle koostis on Lõhaverele iseloomulikest nõudest siiski märkimisväärselt erinev.

1937.–39. aasta materjalide ülevaatomisel selgus, et nende kaevandite keraamikast on käsitsi valmistatud ca 12% (tabel 1), ainult servakilde arvestades 9% (363-st killust 34). Käsitsikeraamikat käesolevas töös lähemalt ei käsitleta, kuid oluline on välja tuua, et ka Lõhaveres püüsid käsitsi valmistatud nõud kasutusel vaatamata sellele, et linnusel (või selle läheduses) töötas kedral nõusid valmistav pottsepp.

Lisaks käsitsi valmistatud keraamikale ning ülalesitatud nn lõhavere tüüpi keraamikale esineb linnusel ka kedral valmistatud nõude katkeid, mida võib seostada Pihkva rühmadega 3: 1 ja 3: 2. AB-süsteemis (vt 2.4) on enam esindatud variant A1, kus võriku ülaserv on väikese, kuid eristatava nurga all ülespoole pööratud. Ligikaudu samapalju on ka katkeid, kus võriku ülaosa on tagasi pööratud kumeralt (A2, A6, A7). 3: 1 alarühma nõusid esineb vähe, kui jätta kõrvale hulk tõenäoliselt ühe anuma ülaosa kilde 1. linnusega seostatud ladestuses.

Vaadates ornamendimotiive ja nende paiknemist, on enamik õlal paiknevatest motiividest ilmselt seostatavad 3: 2 rühma nõudega. Joonornamendi vorm, mis koosneb kitsastest joontest ning jätab mulje, et selle pealekandmise järel on nõu pind veelkord üle silutud, on samuti esindatud ning võiks viidata varasema päritoluga nõudele. Iseloomulikult esineb seda küljel, õlal „ülesilutud joonornamenti“ ei esine. Lainejoonornamenti leidub märkimisväärselt vähe.

Nõude koostise osas torkab silma ümarateralise lisandi esinemine, lisandi- osakeste suurus ületab harilikult 1–1,5 mm, kuid seda on vormimismassi koostisse segatud suhteliselt vähe (harva üle 15%). Esineb nii redutseerivat kui oksüdeerivat põletust.

4.2 Naanu linnus

Naanu keraamikale pole varem eraldi keskendutud. Keraamikaleide mainib linnuste uurimistulemusi esitavas artiklis põgusalt H. Moora (1955), kuid leidude täielik ülevaatomine on esmakordne.

Kuna muistist kaevati arbitraarsete 20 cm paksuste korristega (Moora 1953, 1a–2; Kustin & Moora 1958, 1), leiuplaane pole teadaolevalt tehtud ning ka korristest täpsemaid kõrgusandmeid nähtavasti ei võetud, oli ainus lihtsasti teostatav analüüsi-

võimalus liita materjal korriste kaupa. Tabel 7 esitab käsitsi- ja kerakeraamika suhtarvude muutumise korriste lõikes, kusjuures nn idaääre-kaevandit vaadeldakse eraldi. Selgub, et ehkki kedrakeraamika hulk madalamates korristes pidevalt väheneb (põhikaevandis 100%-lt ca 50%-ni, äärekaevandis 90%-lt 67%-ni, saab selle info põhjal järeldada vaid, et kedrakeraamika oli kasutusel juba linnuse rajamisajal ning püsis kasutusel, ehkki pidevalt väheneval määral, selle kasutusaja lõpuni.

Võimalus Naanu varasema asustuse problemaatikat olemasolevate andmete põhjal senisest põhjendatumalt käsitleda on vaadelda leide ruudu viimasest läbiuuritud korristest. Kuna vallialalt on saadud vaid mõni üksik leid, tuleb järeldused teha õuealalt kogutud leidude põhjal. Paremini õnnestub see äärekaevandi puhul, kus plaanide põhjal otsustades¹⁷ pole leiud sissekaevetega sedavõrd segatud kui peakaevandis. Selgub, et kildude hulgas, mis leiti kollase loodusliku liivakihi ülaosast (nt AI 4062: 392, 402, 404, 405, joonis 21) esineb nii käsitsi kui kedral valmistatud nõude kilde. Seega on ka linnuse varasem järk tõenäoliselt kujunenud ajal, kui kedral valmistatud savinõud juba kasutusel olid, kuid rakendatud kaevamismetoodika (korriskaevamised, sissekaeveid ei ole eristatud ning leiuplaane ei tehtud, seega ei õnnestu tagantjärele eraldada sissekaevetest saadud leide) ei võimalda siinkirjutaja hinnangul enamalt välja selgitada.

Profiilitüüpide alusel otsustades on Naanu linnusel esindatud peamiselt alarühma 3: 2 kuuluvad tüübid (üle 75% kõigist servakildudest). Selgelt populaarsemad näivad olevat nn murtud servaosaga profiilitüübid (A1), kuna ümardatud üleminekut servale (A2, A6, A7) esineb märgatavalt vähem. Ka alarühma 3: 1 kuuluvaid kilde on vaid ca 10% kõigist servadest. Küll tuleb tunnistada, et mõned nõud on vormitud selliselt (võrikuosa kergelt väljapoole painutatud, kaelaosa pikk ja sirge, serva ülapind sissepoole kaldu) leidub nii rühma 3: 2 nõude seas (tüüp A5a) kui ka 3:1 rühmas (tüüp B1) (vt ka alapeatükk 3.4). Eristatud profiilitüübid on esitatud tabelis 4.

¹⁷ Kaevamisplaanide säilitatakse TLÜ AI arheoloogiaarhiivis.

Tabel 7. Naanu linnuse keraamika korriste lõikes.

Peakaevand 1953						1952					kokku				
Korris	Ke	%	kä	%	Kokku	ke	%	kä	%	kokku	ke	%	kä	%	kokku
I	6	100%	0		6	8	80%	2	20%	10	14	88%	2	13%	16
II	88	81%	21	19%	109	123	96%	5	4%	128	211	89%	26	11%	237
III	79	57%	60	43%	139	185	94%	12	6%	197	264	79%	72	21%	336
IV	47	57%	36	43%	83	26	41%	37	59%	63	73	50%	73	50%	146
V	3	75%	1	25%	4	9	32%	19	68%	28	12	38%	20	63%	32
VI	2	100%	0	0%	2	1	100%	0	0%	1	3	100%	0	0%	3
kokku	225	66%	118	34%	343	352	82%	75	18%	427	577	75%	193	25%	770

Äärekaevand 1953						1952					kokku				
	Ke	%	kä	%	Kokku	ke	%	kä	%	kokku	ke	%	kä	%	kokku
I	142	93%	10	7%	152	5	56%	4	44%	9	147	91%	14	9%	161
II	295	81%	67	19%	362	46	75%	15	25%	61	341	81%	82	19%	423
III	111	74%	40	26%	151	13	100%		0%	13	124	76%	40	24%	164
IV	7	47%	8	53%	15	7	100%		0%	7	14	64%	8	36%	22
V	6	67%	3	33%	9	–		–			6	67%	3	33%	9
kokku	561	81%	128	19%	689	71	79%	19	21%	90	632	81%	147	19%	779

Tabel 7 (jätk). Naanu linnuse keraamika korriste lõikes (kokkuvõte).

Kokku	ke	%	kä	%	kokku
I	161	91%	16	9%	177
II	552	84%	108	16%	660
III	388	78%	112	22%	500
IV	87	52%	81	48%	168
V	18	44%	23	56%	41
VI	3	100%	0	0%	3
kokku	1209	78%	340	22%	1549

Ornamendimotiivide osas domineerib Naanu materjalis joonornamendiga keraamika: see moodustab ca 90% ornamendiga kildudest. Joonornamendiga kildude seas esineb nii ülaosas paiknenud joontekimpu kui ka kogu küljel paarikaupa või rühmiti veetud peeneid (joone paksus alla 1 mm) jooni. Lainejoonornamendiga katkeid on hoopis vähem ning enamasti esineb see motiiv koos joonornamendiga. Vaid kolm lainejoonornamendiga katket on sellised, kus joonornament polnud jälgitav, kuid need on liiga väikesed väitmaks, kas Naanu linnusel üldse esines nõusid, mis olid kaunistatud ainult lainejoontega. Laine- ja joonornamendiga kildude seas väärib esiletoomist katke, kus lainejoonornamenti on nähtavasti püütud teha käsitsi (joonis 22), mitte nõu pöörlemisel kedral, nagu see on tavaline. Selline katke on ühelt poolt selgeks märgiks kedrakeraamikale iseloomuliku ornamendikombinatsiooni kopeerimise soovist (see pidi olem mingil põhjusel ihaldusväärne), samas võib lainejoonmotiivi vähese esinemise põhjal näha selget erinevust Viljandi materjalist, kus see motiiv oli Suusahüppemäe materjali põhjal otsustades väga armastatud. Võimalik, et seda seletab asjaolu, et lainejoonornamendiga keraamika muutus populaarseks ja kättesaadavaks alles 13. sajandi algul ning Naanu linnuses seda tollal enam kasutusele ei võetud.

4.3 Viljandi Suusahüppemägi

Viljandi muinasaja lõpu muististekompleksi keraamika uurimine on suures osas tuleviku ülesanne. Esiteks on leiuhulk sedavõrd mahukas, et selle killuhaaval läbitöötamine nõuab hoomamatult aega. Põhjendatud valikute tegemiseks on vaja lähteinfot: mis on

tavapärane ja mis eriline, millele kindlasti tuleb tähelepanu pöörata. Seepärast otsustasin piirkondlikus võrdluses kasutada Suusahüppemäele 1999. aastal rajatud kaevandi savinõukilde. Et nimetatud kaevand (13 m²) osutus liiga väikeseks, et selle leidude põhjal tehtud järeldusi kogu mäele või ammugi ümberkaudsele muististekompleksile üle kanda, võrdlesin saadud tulemusi kaevamisaruannete lisadena esitatud leiunimekirjade andmetega. Nimekirjades on esitatud leitud kildude arv, kedral ja käsitsi valmistatud keraamika hulk, samuti on määratud nõu osad ja nimetatud põhilised ornamendimotiivid (Valk 1999; 2002; 2005; leiunimekirjad; Juurik jt 2006, lisa). Et veidi täpsemalt hinnata servakildude ja terviknõude suhet, vaatasin üle 2002. a kaevandi servakillud, liigitasin need AB-süsteemis ning tõin välja minimaalse nõude arvu (tabel 8). Võrdluseks esitan ka mäe lõunaosas paiknenud 2005. a kaevandi servakildude arvud.

Tabel 8. Servakillud Viljandi Suusahüppemäe 1999. ja 2002. a kaevanditest ning võrdluseks 2005. a kaevandist.

tüüp	1999 %		2002 %		kokku %		min	%	2005 %	
					kilde		nõusid	nõudest		
A1	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	1	1,1
A1a	9	17,6	12	7,6	21	10,0	2	10,0	8	8,5
A1b	0	0,0	8	5,1	8	3,8	1	5,0	2	2,1
A1c	3	5,9	0	0,0	3	1,4	1	5,0	0	0,0
A1d	2	3,9	4	2,5	6	2,9	1	5,0	1	1,1
A2	0	0,0	2	1,3	2	1,0	1	5,0	0	0,0
A7	6	11,8	10	6,3	16	7,7	2	10,0	2	2,1
A8	24	47,1	97	61,4	121	57,9	7	35,0	21	22,3
A5	0	0,0	5	3,2	5	2,4	1	5,0	2	2,1
A6	3	5,9	6	3,8	9	4,3	1	5,0	4	4,3
B1	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	2	2,1
B2	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	6	6,4
püstine	0	0,0	6	3,8	6	2,9	2	10,0	40	42,6
muu	1	2,0	3	1,9	4	1,9	1	5,0	1	1,1
määramata	3	5,9	5	3,2	8	3,8	0	0,0	4	4,3
kokku	51	100,0	158	100,0	209	100,0	20	100,0	94	100,0

Püüdes käsitletud 1999. a kaevandi materjali põhjal siiski mingeid üldistusi teha, torkab esmalt silma käsitsikeraamika esinemine, ehkki suhteliselt väikesel hulgal. Võimalik, et peaaesjalikult seostuvad käsitsikeraamika leiud mäelael loodusliku liivakihi

tasapinnal eristatavates lohkudes säilinud varasema, eeldatavalt viikingiaegse kultuur-kihiga, kuid mitmed katked on leitud ka 2002. a kaevandi nn kirjust kihist (VM 10877: 426, 526, 527, 564, 569–572). Enamik mäelael säilinud ladestusi on dateeritud 13. sajandi alguskümnenditesse (vt lähemalt alaptk 2.2.4). Seetõttu võib antud asjaolusid arvestades oletada, et käsitsikeraamika püsis ka Viljandis kasutusel muinasaja lõpuni.

Viljandi Suusahüppemäe vaadeldava kaevandi materjalis domineerib profiilitüüp A8, mida teistel piirkonna muististel ei esine. See suhteliselt lühike profiil, mille serv on ülespoole keeratud ja vastu võriku sisekülge tasandatud, esineb arvukalt nii Suusahüppemäel kui Kivimäel¹⁸, samuti on see esindatud Viljandi muinasasulas (nt VM 10811: 625, 629). Kaugemale jäävatelt muististelt seni andmed täpselt sarnase profiilikujuga nõude kohta puuduvad. 1999.–2002. a kaevandite profiilikildude põhjal otsustades pärinevad need killud vähemalt seitsmest, tõenäoliselt kümmekonnast nõust. Ka 2005. a kaevandis on see profiilitüüp üks arvukamaid, kuid eelnimetatud hoonete ümbruses paiknenud kaevanditega võrreldes esineb siin oluliselt arvukamalt käsitsikeraamikat (püstise servaga).

Vaadeldavate kaevandite savinõukildude seas esines kaht ornamendielementi – horisontaalseid jooni ning lainejooni. Seejuures torkas tabelis 5 esitatud andmete võrdlusel silma lainejoonornamendi suur osakaal ornamendiga kildudest. Tutvudes põgusalt mäe lõunaosas asunud kaevandite leiuainesega tekkis mulje, et lainejoonornamenti ei esine sama arvukalt kõigis Suusahüppemäe kaevandites. Oletuse kontrollimiseks kõrvutasin 1999. ja 2002. a kaevandite tulemused mäe lõunaosas paiknenud 2005. ja 2006. a kaevandite leiunimekirjade andmetega (tabel 9). Selgus, et viimati nimetatud kaevandites ei esine keskmisest rohkem lainejoonornamendiga kilde, küll aga leidub nimetatud kaevandites suuremal määral käsitsikeraamikat. Seega tundub, et kaks eelnevalt esile toodud Muinas-Viljandi keraamikale iseloomulikku tunnustust (profiilirühm A8 ja lainejoonornamendi väga arvukas esinemine) seostuvad esmajoones mäe põhjaserval asunud hoonega, mis eeldatavasti rajati 13. sajandi alguskümnenditel. Need tunnused ei ole seega iseloomulikud Viljandi materjalile kogu hilisrauaaja jooksul.

1999. ja 2002. a kaevanditest leiti kaks nõud, mida on õnnestunud terviklikumalt rekonstrueerida. Üks neist leiti 2002. a kaevandi põhjaosa kõrgematest korrimest (Valk

¹⁸ Subjektiivne hinnang, mille konkretiseerimiseks tuleks samadel alustel süstematiseerida Kivimäelt leitud keraamika.

2003a, jn 8; 2003b, 60), teine peaasjalikult 1999. aasta kaevandist (ruudud I–M/0–4, I–VII korris; joonis 23). Seega tundub liituvate kildude põhjal, et mäe põhjaosas olevad segatud ladestused pärinevad ühest piirkonnast, võimalik et mäe põhjanõlval asunud pinnase kuhjamisest mäelaele. Kolmandal juhul on ühe nõu liituvad killud leitud ruudust N/3, hoonejäänuste tasandilt, X korrisest, hoonest lääne poole jäänud alal I korrisest ning mäe lõunaosast, 2005. a kaevandi IV korrisest (joonis 24).

Tabel 9. Nõu osade ja ornamendimotiivide esinemine Viljandi Suusahüppemäe kaevandites (2002, 2005, 2006 leiunimekirjade põhjal).

	2006	%	2005	%	2002	%	2002	hoonetest	1999	%
Keraamikaleide	1190	100,0%	714	100,0%	1161	100,0%	84	100,0%	397	100,0%
Kedrakeraamika	676	56,8%	330	46,2%	1069	92,1%	76	90,5%	389	98,0%
Käsitsi	336	28,2%	380	53,2%	92	7,9%	8	9,5%	8	2,0%
Määramata	178	15,0%	4	0,6%	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%
Ornamendiga	178	15,0%	109	15,3%	193	16,6%	13	15,5%	69	17,4%
<i>neist: JO</i>	163	91,6%	95	87,2%	138	71,5%	11	84,6%	47	68,1%
<i>LJ</i>	17	9,6%	14	12,8%	65	33,7%	2	15,4%	35	50,7%
<i>muu</i>	3	1,7%	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%
<i>JO + LJ</i>	5	2,8%	0	0,0%	10	5,2%	0	0,0%	11	15,9%
servad	122	10,3%	101	14,1%	158	13,6%	14	16,7%	50	12,6%
<i>neist: ke</i>	78	63,9%	58	57,4%	149	94,3%	14	100,0%	48	96,0%
<i>kä</i>	44	36,1%	42	41,6%	7	4,4%	0	0,0%	2	4,0%
kael	62	5,2%	2	0,3%	0	0,0%	0	0,0%	7	1,8%
külg	959	80,6%	541	75,8%	976	84,1%	69	82,1%	253	63,7%
ps	21	1,8%	1	0,1%	0	0,0%	0	0,0%	11	2,8%
põhi	23	1,9%	3	0,4%	27	2,3%	1	1,2%	18	4,5%
õlg	a.p		a.p		a.p				52	13,1%
määramata	3	0,3%	66	9,2%	0	0,0%	0	0,0%	6	1,5%

Nõuvormidest on valitseva poti kõrval esindatud kausid (nt VM 10877: 698), tähelepanuväärne on kausi või poti põhjarant (VM 10877: 540, joonis 25). Sellise vormi katkeid leidub veel Viljandi Kivimäe (VM 10811: 419, 452, 720) ja muinasasula (VM 10847: 624) materjalis. Ilmselt on ka seda vormi valmistatud kohapeal.

Seetõttu on küsimus, millised nõuvormid olid Viljandile iseloomulikud enne eeldatavalt kohapeal valmistatud profiilitüübi A8 ja lainejoonornamendiga kaunistatud pottide ja kausside valmistamist, endiselt vastuseta. Teised arvukamalt esindatud servatüübid A1a, A1b, A6 ja A7 on Viljandimaa linnuste materjalis esindatud suhteliselt ühtlaselt (A1b keskmisest arvukamalt Naanu materjalis) ning Viljandi eripära siit välja lugeda ei õnnestu.

4.4 Sinialliku linnus

Sinialliku keraamikaleide käsitlevas artiklis toob J. Selirand sealse keraamika omapära põhjenduseks välja selle varase dateeringu (Selirand 1988, 268). Hiljem pole linnuse vanusemäärangu probleemidel pikemalt peatunud, märkus selle dateeringu kahtluse alla seadmise kohta leidub A. Tvauri doktoritöös (2001, lisa 2) ning E. Tõnissoni linnusteraamatu kataloogiosas joonealuse märkusena (Tõnisson jt 2008, 278).

Pöördudes Sinialliku linnuselt kogutud keraamikaleidude iseloomustamise juurde, tuleb märkida, et sellel linnusel esineb mitmeid nõukilde, mida ei saa liigitada teistel linnustel toiminud tüpologia alusel. Üks levinumaid vorme on suhteliselt püstise, vaid kergelt väljapoole kaarduva võrikuga (Selirand 1988, jn 2: 1, 2, 6). Teine vorm on sarnane teistel linnusel esineva vormiga A1a – nürinurga all ülespoole keeratud, sageli nõgusaks vormistatud ülaservaga nõud. Lisaks nõude servakujule on teine silmatorkav erinevus lisandi kasutamises – enam kui 90% Siniallikult leitud nõude vormimismaasi on segatud peenemat või jämedamat kivipurdu (joonis 26; tera suurus 0,7–4 mm). Nõude võrikuosa ja üksikud põhjakillud näitavad, et nõud on vormitud pöörleval alusel, ilmselt siis käsikedral. Nõuvormidest esineb pottide kõrval paar lameda servaga kaussi (Selirand 1988, jn 2: 3), mis samuti on valmistatud kedral.

Profiilikujusid vaadates on esindatud üksikud 3:1 rühmaga seostatavad nõuvormid, ka teisel linnustel enamlevinud profiilitüüpe esineb vähe. (tabel 4). Seevastu eristuvad siingi kaks kohalikule tootmisele viitavat eripärast profiiltüüpi: variandid A9 ja A1a. Seega on põhjust varem välja toodud oletust, et Sinialliku linnusel või selle läheduses tegutses kohalik pottsepp, toetada.

Ornamendimotiividest on esindatud nii lainejoon- kui ka joonornament, muid variante esineb vaid ühel katkel. Märkimist väärrib aga asjaolu, et joonornamenti esineb nõudel peaaegu põhjani: tabelist 6 selgub, et ainsa Viljandimaa linnusena on Sinialliku linnusel küljetükkidest ornamendiga suurem osa kui õlatükkidest. Kindlaid paralleele Lõhaveres, Naanul ja Siniallikul esinenud “ranges stiilis” ornamendivööle Sinialliku linnuselt leitud kildude seas ei esine. Vähemalt ühel juhul oli peentest joontest ornament jälgitav ka põhjaservast paar cm kõrgemal (AI 4407: 255). Nimetatud põhjustel võib oletada, et vähemalt osa Siniallikul valmistatud nõudest olid kogu külje ulatuses ornamendiga kaetud, kopeerides seega Pihkva 2. rühmale iseloomulikku ornamenteerimisviisi. Samuti esineb mõnel juhul pulgaga veetud lainejooni (joonis 27).

4.5 Vahekokkuvõte

Ülalnimetatud nelja muistise keraamikaleidude põhjal võib neist kolme puhul tuua välja kedral valmistatud nõusid, mis levivad vaid sellel muistisel ja lähiümbruses. Selle põhjal võib järeldada, et kohalik kedrakeraamika valmistamine on Viljandimaa linnustel alanud muinasaja lõpul, Lõhavere ja Viljandi puhul võib-olla isegi 13. sajandi algus-kümnnenditel.

Varasemate keraamikaleidude puhul ei õnnestunud ühele muistisele iseloomulikke leide välja tuua. Üks oluline põhjus on täpsemalt dateeritavate leiukomplekside puudumine, sest põhiosa linnustelt kogutud leidudest seostub nende viimase kasutusperioodiga. Samas viitab Pihkva rühmadega 2 ja 3:1 seostatavate kildude vähesus ka asjaolule, et enne 12/13. sajandi vahetust olid kedral valmistatud savinõud selles piirkonnas küll tuntud, kuid suhteliselt vähe levinud. Sellest seisukohast on oluline Sinialliku linnuse kohaliku keraamikavalmistamise algusaja täpsem määramine.

Võimalik, et sealne savinõude valmistaja oli kohalike eeskujude kõrval mõjutatud teistest nõuvormidest kui Viljandis ja Lõhaveres tegutsenud meistrid. Ka Naanu linnuse 3: 1 ja 3: 2 tüüpide vahevormi esindavad servatükid võiksid ehk viidata teistsugustele eeskujudele. Samuti tasub võrrelda seni Eestis teada olevate kohalike valmistamiskeskuste toodangut: sarnaseid arenguid tundub olevat nii Soontagana, Lõhavere kui Sinialliku savinõude kujunemisel, Viljandi puhul jälle otsene seos käsitsi valmistatud nõude püstise võrikuga puudub. Kuna ei lainejooned ega ka horisontaalsed jooned piirkonna varasemale käsitsikeraamikale iseloomulikud ei ole, tuleb arvata, et kedra-keramika kaunistuselemendid on üle võetud koos tehnoloogiliste võtetega.

5. Keraamika leviku küsimused. Kaubandus ja kohalikud keskused.

Arvestades andmeid kedrakeraamika kasutuselevõtu kohta naabermaades, ei saa selle valmistusviisi kujunemist Eestis käsitleda pelgalt kohaliku arenguna. Lähteimpulss, mis viis uue tehnoloogia kasutuseletulekuni, on tulnud väljastpoolt. Enamasti on savinõude kedral valmistamise ilmumist Eestisse seostatud vene aladega. Esimesena väljendas seda seisukohta Boriss Rõbakov, kelle arvates levis slaavipärane keraamika põhja poole lõunast, jõudes ka läänemeresoome alade piirile, kus kujunesid slaavi ja kohaliku keraamika vahevormid (Рыбаков 1948, 174). Ehkki selline levikukäsitlus tundub tänapäeval liialt lihtsustatud ja difusionistlik, pole põhjust kahtluse alla seada põhiteesi. Nii on kõik uurijad üksmeelsed, et kedrakeraamika levis Eestisse Loode-Vene aladelt (Trummal 1960, 28–29; 1964, 94–95; Tvauri 2005, 33 ja seal viidatud kirjandus). Põhiline aruteluküsimus on olnud kohaliku elemendi olulisus Eesti aladel kasutusele tulnud kedrakeraamika kujunemisel, samuti on lahenduseta küsimus, millal võeti savinõude kedral valmistamise tehnoloogia kasutusele Eesti alal.

Kuna esimesed andmed kedrakeraamikast Loode-Vene keskustes on 10. sajandi algusest (Plochov 2001, 309, Gorjunova 2001, 323), on nii määratud lähtepunkt, millest varem me kedrakeraamika mõjudest Eestis rääkida ei saa. Senistel andmetel ilmus kedrakeraamika Ida-Eesti muististesse 11. sajandi algul (Tvauri 2005, 39), massiliseks kujunes see 11. sajandi keskel Tartus (Tvauri 2001, 102; 2005, 44–45), seega on ajaline nihe üle sajandi. Viljandimaa puhul on see ajavahe veelgi suurem: ehkki esimesed kedral valmistatud nõud võib samuti dateerida 11. sajandisse, saame kedrakeraamika ulatuslikumast kasutuseletulekust rääkida alles 12. sajandi II poolest alates. Seega ei saa ka küsimustele Viljandimaa kedrakeraamika eeskujudest ja kohapealse kedrakeraamika valmistamise algusajast vastata seda ajafaktorit arvestamata. Järgnevates alapeatükkides on vaadeldud mitmeid antud teema seisukohalt olulisi, samas tihedalt haakuvaid küsimusi.

5.1 Argumendid kohaliku keraamikavalmistamise määratlemiseks

Põhilised argumendid, mida kedrakeraamika valmistamiskeskuste määratlemisel seni kasutatud on, on üldise kuju sarnasus ja detailierinevused. H. Moora (1955, 76, 79–80) nimetab detailierinevusi Viljandimaa linnuste vahel (tuues Lõhavere puhul välja võriku kuju ja vormimismassi koostise), V. Trummal (1955, 331; 1960, 28; 1964, 94) ühelt poolt Tartu linnuse ja asula vahel (ornamendis) ja teisalt Tartu ja Lõuna- ja Ida-Eesti teiste keskuste, eelkõige Tartu ja Otepää materjalis (ornament ja vorm). A. Tvauri (2000b, 110) seevastu näeb Eesti ala hilisrauaaegset venepärast kedrakeraamikat kõikjal äravahetamiseni sarnasena; sellest mudelist erinevad nõud on tema hinnangul kohapealsed imitatsioonid.

Sisuliselt samalaadseid argumente olen kasutanud ka käesolevas töös. Lõhavere ja Viljandi puhul on õnnestunud eristada arvukalt esinev nõuvorm, mis levib vaid selle muististekompleksi piires, mistõttu võib selliseid nõusid kohalikuks toodanguks lugeda. Sinialliku puhul on eristamisel aluseks teistsugune tehnoloogia (silmatorkavalt erinev vormimismassi koostis, profiilikujud ja ornamendi paiknemine), mistõttu olen lisaks erinevale valmistajale tõstatanud ka teistsuguste eeskujude küsimuse. Vaadeldavatest muististest vaid Naanu puhul ei õnnestunud määratleda sellele linnusele ainuomast keraamikavormi (küll esineb keskmisest rohkem üht profiilikuju (A1b) ning on ka tõend lainejoonmotiivi kohapealse valmistamise katsest – vt alapeatükk 4.2). Seega on autor seisukohal, et ka Viljandimaa materjalile tuleb laiendada Tvauri käsitlust Lääne-Eesti keraamikarühma muististe kohta, kus on määratletavad mõningad ühisjooned, kuid iga muistise keraamika on sellele ühisosale vaatamata detailides märkimisväärselt erinev (Tvauri 2005, 53–54).

Keraamika valmistamiskohtade probleemi pole võimalik käsitleda, peatumata tehnoloogiaküsimustel. Hulk argumente keraamika valmistamiskohtade paiknemise osas tuginevad just sellealastele kaalutlustele. Tvauri (2005, 120) toob argumendina välja, et slaavipärane kedrakeraamika põletati ahjus, mitte lõkkes või maasse kaevatud augus, ning muinasaegsete pottsepaahjude puudumine Eestis näitab, et muinasajal ei tegeletud siin turule suunatud professionaalse keraamikatootmisega. Ehkki kedra-keraamika on enamasti tõesti põletatud ahjudes, pole see seos ainumõeldav (Tite 2008,

223; Orton jt 1993, 127–131). Teiseks võib Viljandimaa suhteliselt väikese ja vähemalt Lõhavere näitel ka tihedalt hoonestatud õuealaga linnuste puhul pidada tõenäoliseks, et enamasti põletati savinõusid asulas, Viljandimaa asulate uurimisseisu arvestades ei pruugi sel juhul keraamika põletamiseks kasutatud ahje olla leitud ega uuritud. Selles seoses võib välja tuua ka oletuse keraamika valmistamisest Ilumäe asulas Virumaal (Tvauri 2005, 120, Lang 2000, 254–258), kus ühest august leitud 5 kg keraamikakilde sellele tegevusele viitab, kuid põletuskohta siiski ei leitud. A. Kriiska (2004b, 223) on pakkunud välja, et vaid savinõude põletuseks mõeldud kolded võisidki tulla kasutusele saksa pottseppade mõjul, varem võis põletus toimudagi elamute ahjus. Ka Setumaal on poripotte veel 20. sajandil põletatud elamu ahjus (Kriiska 2004a, 234). Seega pole asjaolu, et praeguse uurimisseisu juures põletusahjude kohta andmed puuduvad, määrav argument otsustamiseks, kas mõnda nõuvormi valmistati kohapeal.

Veel üks oluline tunnus on praaktoodangu esinemine. Käsitletavatest muististest ainsana on arvestataval hulgal punsunud keraamikat leitud Lõhavere linnuselt (vt alapeatükk 4.1). Selle hulk ei ole küll võrreldav Viljandi keskaegse keraamika-põletusahju ümbrusest leitud praaktoodangu hulgaga, kuid siiski teiste ümbruskonna muististega võrreldes märkimisväärne. Seega tundub, et nn lõhavere tüüpi keraamikat on vähemalt mingil määral valmistatud ka linnusel. Teistelt töös käsitletud muististelt kindlat tootmispraaki leitud pole¹⁹ ning nii pole alust ka otsustada nõude täpsema valmistamiskoha üle.

Varasemas kirjanduses võib kohata teesi, et nõrga põletusega savinõud olid kaugete vahemaade taha transportimiseks liiga haprad, eriti kui tuli kasutada maismaateid (mitmed Soome näited ja kriitika Ikäheimo & Panttila 2002, 3–4). Savinõude päritolu uurimisel kasutusele võetud loodusteaduslikud meetodid on näidanud, et sellise seisukoha absoluutne paikapidavus on enam kui kahtlane: võib tuua mitmeid näiteid keraamikaliikidest, mida veeti arvestatavates kogustes kaugete vahemaade taha nii I aastatuhandel (Hodges 1982, 57–60, 120) kui ka 11.–12. sajandil (nt Dunning 1968, 35–38), enne kui Saksa kivitööstuskeskuste väljakujunemise järel sai keraamikakaubandus seninägematu ulatuse. Ka Läänemere piirkonnas, s.h Eesti aladel

¹⁹ Viljandi Suusahüppemäe leiumaterjalis on mõned punsunud katked A8 tüüpi (=Viljandile ainuomasest) nõust (VM 10877: 305, 355 jt), kuid need katked on moondunud sedavõrd vähe, et on võimalik, et need punsusid sekundaarsel kuumutamisel.

on viikingiajal oletatud tihedaid kontakte Eesti ja Skandinaavia vahel, mida on vahel seostatud (küll konkreetseid näiteid esitamata) mõlemapoolsete mõjudega (Ambrosiani & Bäck 2007). Seega ainuüksi kohaliku päritolu eeldusest Eesti hilisrauaaja keraamika käsitlemisel lähtuda ei saa.

Eelnevas osas olen korduvalt rõhutanud loodusteaduslike meetodite võimalusi keraamika valmistamiskoha määramisel. Siiski ei luba nende meetodite töömahukus ja suhteline kallidus kasutada juhuslikkusel põhinevaid valimeid (nt iga viiesajas vms kild), sest enim pakub huvi just teatavate vormitunnustega keraamika valmistamiskoht (kas need on importnõud või kohalikud heatasemelised jäljendused?). Seega tuleb ka loodusteaduslike meetodite rakendamiseks alustada materjali süstematiseerimisest, mida käesoleva töö raames on õnnestunud ühel võimalikul viisil teha. Kindlasti tasub loodusteaduslike meetodite võimalusi (ning perspektiivikas on neid võimaluste piires kombineerida, vt Tite 2008, 225–229) kasutada edasises uurimistöös.

5.2 Keraamika valmistamine ja käsitöökorraldus

Mõeldes keraamikavalmistamisele muinasajal, on üks olulisi küsimusi, kuidas oli see käsitööala korraldatud ning millised muutused tõi endaga uue töövahendi – potikedra – kasutuseletulek. Sellekohaseid teooriaid on esitatud mitmeid. A. Bobrinski jagas keraamikavalmistamise kedra kasutamisevõtete põhjal seitsmeks (või kaheksaks, kui arvestada ka võimalust, et potiketra üldse ei kasutatud) kompleksiks, millest igale olid iseloomulikud teatavad töövõtted (Бобринский 1978, 27, 37–66). Inglise arheoloog D. Peacock on välja pakkunud kaheksaosalise tootmiskorraldusel põhineva mudeli (Orton 1985, jn 3), kus lisaks kuuetele põhiasemele kodukäsitööst vabrikutootmiseni tuuakse kaks erijuhtu (isevarustav kogukond, nt Rooma villa või keskaegne klooster, ja riiklik tellimus, nt sõjaväekäsitöölised). Eesti muinasaegse käsitöö uurimisel on seni rakendatud jaotust kodukäsitööks, konkreetsele tellijale ja turule tootmiseks, mille on välja pakkunud Axel Christophersen (Tvauri 2001, 185–189; Luik 2005, 45–50). Ka Peacocki mudelit on vahel soovitatud kasutada lihtsustatult (Orton 1985, 23), siis aga pole sellel enam olulisi erinevusi Christophersenil põhineva jaotusega, mida Eestis seni

on kasutatud (eeldusel, et muinasaja Viljandimaal pole andmeid eraldiseisvatest tootmisüksustest, nagu Peacocki mõisa- (või kloostri-) käsitöölised, või vabrikutootmisest).

Eesti muinasaegset käsitöökorraldust käsitlenud autorid on seisukohal, et hilisrauaajal oli Eestis mitmeid käsitööalasid, millega tegelesid kutselised või poolprofessionaalsed meistrid, kuid siiski saab rääkida tootmisest konkreetsele tarbijale, mitte turule (Tamla jt 2004, 369, Peets 2003, 267–270). Ka keraamikavalmistamise osas on Tvauri pakkunud välja, et heakvaliteedilist käsitsikeraamikat valmistasid üksikud (poolprofessionaalsed) meistrid või perekonnad (Tvauri 2005, 122). H. Moora (1966, 127), toetudes B. Rõbakovi külakäsitöö käsitlusele (Рыбаков 1948, 163–182), esitas seisukoha, et 12.–13. sajandi pottsepad varustasid maksimaalselt üht küla või väheseid naaberkülasid. Tvauri seevastu on veendumusel, et pottsepakedra kasutuselevõtmise järel oli toodangu hulk sedavõrd suur, et üks meister või töökoda võis varustada väga suuri alasid, nii et vajati eraldi turustajaid (Tvauri 2005, 121).

Eesti hilisrauaaja keraamikaainese käsitlemisel võib ülaltoodud Bobrinski skeemi sobivust tänapäeva teadmiste seisukohalt kritiseerida kui liialt evolutsionistlikku ja tehnoloogia arengut eelduseks seadvat – eeldatakse, et keerukamad valmistamisvõtted asendavad lihtsamad, erineva keerukusega võtete samaaegne kasutamine või pottsepa isiklikud otsused sellesse mudelisse hästi ei sobi. Küll on oluline tuua välja, et ka Bobrinskile on esitatud mudel pigem analüüsivahend, mille põhjal ta määrab kedrakeraamika valmistamise „tasemeid“ arheoloogilise materjali põhjal. Siinkohal on oluline, et aeglaselt pöörleval käsikedral põhinevad *tehnokompleksid* ei toonud kaasa sedavõrd suurt toodangu kasvu kui kiiresti pöörleva kedra kasutamine. Püüdes seda Viljandimaa materjalile kohandada, järeldub siit, et masstoodangust saame rääkida vaid kiiresti pöörleval kedral valmistatud nõude osas.

Seega on siinkirjutaja seisukohal, et Viljandimaa kedral valmistatud savinõude puhul on tegemist samadelt eeldustelt lähtuva valmistamismudeliga kui varasema käsitsikeraamika puhul. Arvatavasti oli kedral nõude valmistajaid vähem, nad tegutsesid võimukeskustes või varustasid eelkõige seal tegutsenud elanikkonda (ning nii valmistajad kui ka kasutajad võisid elada ka keskustest kaugemal, nt külades). Ehkki sageli tuuakse välja, et potikedra kasutamine tõstis toodangu hulka, on lisaks tootmisvõimsusele oluline ka nõudlus sellise toodangu järele. Ehkki ühiskondlik uuenduse

mitteaktsepteerimine on protsess, mis samuti võib ajas muutuda, kui selle põhjused teisenevad, ei saa ühiskondliku seisukoha mõju nõude levikust rääkimisel ka alahinnata või seda mitte arvestada.

5.3 Keraamika levik ja keraamikakaubandus

Valmistamisküsimusi pole võimalik lahutada eeskujude lahkamisest – enamasti on raske rääkida innovatsioonist lahutatuna selle kontekstist, mille ühe osana võib käsitleda eeskujusid. Eeskujude ja muutuste problemaatikaga on olulisel kohal ka teoreetilistes käsitlustes. Üldistavamal tasandil on küsimuse uue tehnoloogia kasutuselevõtust keraamikamaterjali põhjal püstitanud C. Orton (1985). Tema käsitlus tugineb C. Renfrew'le, kes katastroofiteooriale tuginedes toob välja et uuenduse tundmaõppimisest selle kasutuselevõtuni kulub enamasti teatav aeg (Renfrew 1984 (1978), eriti 404jj). Selle nn üleminekuaja pikkust mõjutavad mitmed tegurid, näiteks tehnoloogilised põhjused, nagu vajalike toorainete (eelkõige savide) ja töövahendite ning oskuste kättesaadavus, kuid kindlasti tuleb rõhutada ka emotsionaalsete tegurite rolli, mille hulgas väga oluline on potentsiaalsete klientide reaktsioon: kas uuendust ühiskonnas aktsepteeritakse või kujuneb vastureaktsioon, mis võib olla sedavõrd tugev, et tekkiv pidurdus on pikaajaline (Orton 1985). Seega, lisaks võimalusele uusi tooteid valmistada või kättesaadavaks muuta, oli olulisel kohal ka nõudlus selliste toodete järele (vrd Courtney 1997, 98).

Ehkki 1980. aastatel esitatud skeemi ei saa 25 aastat hiljem teises piirkonnas üks-üheselt rakendada, tasub siiski jälgida nende tegurite koosmõju, mis viivad ühe tehnoloogilise uuenduse aktsepteerimise ja kasutuselevõtuni või selle ignoreerimiseni. Oluline on meeles pidada sedagi, et ükskõik kumba nimetatud otsuseni jõutakse, tuleb see esmalt teha ning kumbagi reaktsiooni ei saa teisi tingimusi arvestamata pidada teisest loomulikumaks.

Mitmed autorid on rõhutanud, et muutuse levikukiirust mõjutavad põhjused, miks käsitledavat toodet (antud juhul savinõusid) valmistatakse (Orton 1985, 23 ja seal viidatud kirjandus) – sellest sõltub ühelt poolt, kui suur on kogukond, kelle reaktsioon määrab uuenduse edukuse (näiteks, kas nõud valmistatakse oma pere tarbeks, mingile

asustusüksusele, nagu küla või linnus, või müügiks). Pöördudes kedrakeraamika kasutuselevõtu juurde Viljandimaal, siis ilmselt on olulisemad valmidus muudatusteks ja meistrite oskused, sest vajalikud töövahendid ja rajatised ei ole käsitsikeraamika valmistamiseks vajatavast oluliselt kallimad. Omaette küsimus on spetsiaalsete keraamikapõletusahjude olemasolu, sest nende ehitamine nõudis kindlasti nii oskusi kui ka materjali. Tuginedes küll ajaliselt hilisemale näitele, Viljandis uuritud 13. sajandi keraamatöökojale (Tvauri 2000a), kus avastatud põletusahjud olid suhteliselt lihtsa konstruktsiooniga, tundub siinkirjutajale, et ka hilisrauaaegsed põletusahjud ei nõudnud sellises mastaabis kulutusi, mis nende levikut takistada võinuks, pigem oli probleemiks oskuste ja teadmiste puudumine.

* * *

Kas Viljandimaa materjali põhjal võib teha järeldusi ka hilisrauaaegse keraamika-kaubanduse kohta? Pihkva 3: 2 rühma liigitatud nõudes seas olen eristanud hulga variante, mis levivad vaid ühe muistise piires ning tõlgendanud sellist levikumudelit põhilise argumendina kohaliku keraamikavalmistamise toetuseks; varasemate, 2. ja 3: 1 rühma nõude päritolu küsimus on aga seni vastuseta. Samuti on oluline, kas nõuvorme, mida esineb kõikidel Viljandimaa muististel, saab seostada mõne suurema valmistamiskeskusega, näiteks Pihkva või Novgorodiga. Ehkki selline vormisarnasus ei luba teha kindlaid järeldusi küsimuses, kas nõud valmistati kohapeal või toodi keskustest kohale, võib ühele keskusele omaste nõude levikut kasutada tollaste keskuste vaheliste kontaktide selgitamisel.

Viljandimaa on nii 2. kui ka 3: 1 rühma kuuluvaid nõusid teada suhteliselt vähe. Tvauri esitatud levikukaardil (Tvauri 2005, jn 20) on märgitud vaid kolm Viljandimaa linnust. Käesolevas töös käsitletud materjali hulgas oli 3: 1 tüüpi nõusid ligi seitskümme kildu ning need jagunesid kolme vormi vahel (tabel 10). Ka Viljandimaa asulakohtade materjali läbivaatamisel seostati selle tüübiga vaid paar kildu, ja needki oletamisi (leitud servakatked on liiga väikesed, et kindlalt otsustada). Seega võib kõhkluseta väita, et nimetatud tüüp ei ole Viljandimaal massiliselt levinud.

Tabel 10. Pihkva keraamikarühmadega 2. ja 3: 1 seostatavaid kilde (sulgudes minimaalne nõude arv).

	2. rühm	B1	B2	B3
Lõhavere	5 (1)	3 (1)	24 (2)	1
Naanu	5 (2)	6 (1)		21 (3)
Viljandi	0	3 (1)	6 (2)	
Viljandi				
muinasasula	1?	2 (1)	1 (1)	1 (1)
Sinialliku	4 (1)	0	0	2 (1)
Kuude kalme	1 (1)	0	0	0
kokku	15 (5)	15 (4)	31 (5)	25 (5)

Üks asjaolu, millele tähelepanu pöörata, on tabelist tulenev järeldus, et Naanu ja Lõhavere linnustel on levinud pisut erinevad 3: 1 alarühma kuuluvad nõud: Naanul B3, Lõhaveres (ja vähemal määral ka Viljandis) B2 tüüp. Kuna nõude üldarv on väike (minimaalselt 2–3, tõenäoliselt 4–5 nõud kummaltki muistiselt), siis võiks küsida, kas see tuleneb erinevatest varustajatest? Kas siinkohal on põhjust rääkida kaubandusest ning seda suhteliselt kaugel paiknevate keskustega seoses? Või valmistati ka nendest nõuvormidest jäljendusi kohapeal?

Senised Eesti hilisrauaaegse keraamikakaubanduse käsitlelused on enim tähelepanu pööratud sidemetele Pihkvaga. Välja on pakutud nii potisetude analoog (Moor & Saadre 1939, 170) kui veeteedel põhinev kauplemismudel (Tvauri 2005, 115, 121). Lähemad andmed keraamikakaubanduse kohta paraku puuduvad ning ilma konkreetset valmistamiskeskust välja selgitamata on raske sel teemal põhjendatult edasi arutada. Carelli (1999) toob välja, et kaubandusest kitsamas tähenduses (seega mitte võõrapäraste esemete liikumise üldnimetusena) saab rääkida siis, kui lisaks kaupadele käsitleda ka kaubandusrajatise, liiklusvahendeid ning võimalikke kaubakohti. Viljandimaa muinasaegse keraamika puhul on võimalik, et tegu ongi pigem kellegi isikliku initsiatiiviga, et omandada moekaid tarbeesemeid (mida võib siis sõltuvalt leiu-kontekstist nimetada ka staatusesemeks või uusasuka isiklikuks omandiks, vrd Brorsson 2003b, 231, Davey & Hodges 1983, 10; Russow 2006, 199) kui laialt leviva ja paljudele kättesaadava kaubaartikliga tänapäevases tähenduses. Eeltoodu ei välista kohaliku valmistamise võimalust, kuid nii 2. kui 3: 1 rühma liigitatavate nõude koguhulk Viljandimaal (ning 3: 1 tüübi puhul tegelikult kogu Lõuna-Eestis) on sedavõrd väike, et

võimalus nende sissetoomisest tundub (vähemalt olemasoleva materjali valguses) tõenäolisem.²⁰

5.4 Aktiivne ja passiivne stiil. Potid, valmistajad ja kasutajad.

Tootmise ja tarbimise problemaatika on arheoloogilises uurimistöös olulisel kohal mitukümmend aastat. Seejuures on välja toodud, et kui varasemad käsitlused keskendusid eelkõige tootmisele (mida usuti arheoloogiliste allikate abil hästi jälgida saavat), siis 1990. aastatel nihkus rõhuasetus pigem tarbimiskäsitlustele. Ilmselt pole üks võimalik teiseta – kui pole andmeid esemete valmistamiskohtadest, on raske teha ka tarbimist puudutavaid järeldusi; ainuüksi tootmisandmetest jälle ei selgu, mida, miks, kui palju ja kellele valmistati.

H. Luik on Eesti luuesemete valmistamisküsimuste käsitlemisel kasutanud Chr. Tilley seisukohta, et ehkki esemeid valmistavad üksikisikud, on materiaalne kultuur siiski ühiskonna toodang (Luik 2005, 49). Eesti hilisrauaaja keraamika puhul võiks seda teesi ehk edasi arendada: ehkki on olemas teatav „ühiskondlik nõudlus“ ja pottsepal rida töövõtteid ja oskusi, sõltub lõpptulemus – milliste võtetega, „nõutud“ tulemuseni jõutakse ning kuivõrd suured kõrvalekalded normid on aktsepteeritavad, siiski mõlemapoolsest mõjust. Seega pole valmistaja passiivne „ühiskondliku tahte tööriist“, vaid osaleb aktiivselt selle „tahte“ kujundamisel ja pideval ümberkujundamisel ning ka raamistik, praktika²¹, on pidevas muutumises (nt Hillerdal 2009, 25jj, Jones 1997, 87–90).

Viljandimaa keraamikaainese läbivaatamisel selgus kaks põhilist valdkonda, kus õnnestus sarnase väliskujuga toodete hulgas leida erinevusi: ornamendimotiivid ning ülaserva kuju. Eeldan, et mõlemal juhul kujunes kohalik traditsioon eelduste ja oskuste koosmõjus. Nimetatud (detaili)erinevused ei ole seletatavad funktsionaalsete vaja-

²⁰ Täiendava argumendina võiks mainida üht tehnoloogilist detaili. 3: 2 rühma liigitatud Viljandimaa nõude valmistamiskoha määramisel oli üks olulisi argumente nende valmistamine aeglaselt pöörleval käsikedral (vt alapeatükk 3.2). Viljandimaalt pole sedavõrd tervena säilinud antud alarühma nõud leitud, kuid Tartu linnuselt pärineva 3: 1 tüüpi poti siseküljel jookseb kedrajoonte rida kogu nõu säilinud ulatuses muutumatult, viidates teistsugusele valmistamisviisile, ilmselt kiiremlt pöörelnud kedrale, mis võimaldas vähemalt nõu alaosa valmistada kedral.

²¹ Mõtte, et J. Sacketti isokrestitsismi-teooria teatavad aspektid sarnanevad suuresti P. Bourdieu praktika-teooriaga, esitas Ch. Hillerdal (2009, 22).

dustega, pigem võiks siinkohal rääkida erinevate praktikate kujunemisest ning nende kujunemist ja muutumist mõjutanud teguritest. Usun, et nimetatud erinevused, aga ka praktikad, mida need kajastavad, peegeldavad erinevaid lahendusi probleemile, kuidas saavutada „etteantud mudeli“ raamidesse sobiv nõu.

Enamik ülaserva kujundusvõtteid on ilmselt sedalaadi tehniline nüanss, millele omaaegsed kasutajad arvatavasti suuremat tähelepanu ei pööranud. Selles võivad kajastuda erinevad töövahendid (nt kui serv vormiti šablooniga), aga ka oskused, mis tuleb omandada. Selles osas pakub ühe näite Bobrinski (jn 28) ning kui need võtted õpilastele edasi anti, võis sedasi kujuneda mitteteadvustatud, isokrestiline nähtus Sacketti (1990, 33–35) pakutud tähenduses.

Seega võiksid detailierinevused kajastada erinevate meistrite või meisterkondade töövõtteid ning nende sarnasuste kaudu oletada ka seoseid nõude valmistajate vahel. Tvauri seisukoht, et loodevene ja Eesti alade slaavipärane kedrakeraamika on kogu piirkonna ulatuses täiesti ühesugune (Tvauri 2005, 121) kehtib vaid üldise vormikuju osas, see on aga lokaalerinevuste uurimiseks liiga suure üldistustasemega järeldus.

Üks oluline küsimus on veel nõu- ja servakujude eeskujudes. Varasemad autorid on oletanud, et Lõhavere keraamika püstist servakuju mõjutasid kohalikud varasemad eeskujud, s.t käsitsikeraamika. Eeldus tundub igati loogiline, kuid siia tuleb lisada veel üks nüanss. Nimelt selgus põgusal vaatlusel, et Lõhavere ja Soontagana linnustel leidub sarnase servakujuga nõusid (jn 29, 30), ehkki valmistamisele viitavad detailid (vormimismassi koostis, seina ja võriku paksus, dekoorielementide paiknemine, suuava läbimõõt) on vägagi erinevad. Tundub tõenäoline, et keskuste omavaheline suhtlus ei ole olnud aktiivne, küll aga on võimalik, et lähtutakse samast vormist, mida on valmistatud kusagil väljaspool Lõuna-Eesti ala. Ehkki täpset eeskuju siinkohal tuua pole võimalik, võib ühe võimaliku eeskujuna pakkuda välja 3: 1 tüüpi liigitatud, kergelt kumera võrikuga keraamikat, eelkõige selle 12. sajandi vorme (Кильдюшевский 2002, jn 3: 5, tüüp 2A; Kildyushevskii 2006, tüüp 2, variant 1, jn 5.2: 5; Королева и др. 2003, jn 2, rühm V, variandid 1, 11, 12). Arvestades nende variantide suhteliselt tagasihoidlikku levikut Pihkvas, tundub tõenäoline ka võimalus, et selliseid nõusid valmistati mõnes teises tollases keskuses, mille materjal pole praeguseks piisavalt tuntud. Küll aga võiks see näide olla oluline, rõhutamaks lisaks sarnase väliskujuga

nõude puhul välja toodud detailierinevustele, et ka suhteliselt erinevalt vormistatud nõude kujus esineb esmapilgul hoomamatuid sarnasusi.

Kui servakujude puhul on tõenäoline, et see tunnus nõude kasutajale väga oluline ei tundunud, siis ornamendi puhul võiks oletada vastupidist. Kuna vaadeldaval keraamikal peaaesjalikult esinev joon- ja lainejoonornament ei ole tehniline „paratamatus“ (nagu kedral silumisel tekkivad jooned), võib arvata, et selles osas mängisid olulisel määral kaasa kogukonna eelistused – millise ornamendiga nõusid sooviti? Loomulikult on võimalik, isegi tõenäoline, et erineva kaunistusmodeliga nõusid kasutati mingil määral erinevalt, kuid praeguse uurimisseisu juures on selge, et nii joon- kui lainejoonornamendiga nõud olid kedrakeraamika puhul paralleelselt kasutusel ning neile lisandus üksikjuhtudel teisi motiive (nt stambivajutused). Siinkohal kordan taas Viljandi materjali põhjal püstitatud hüpoteesi, et „klassikalise“ laine- ja joonornamendiga keraamika laiem levik langes 13. sajandi alguskümnenenditesse. (ptk 4.3). Samuti esineb sellise kaunistusega nõusid keskaegses linnas ja linnuses vähemalt 14. sajandini (Viljandi ordulinnuse 13. sajandi viimase kolmandiku leiukompleksis ca 20% ornamendiga kildudest). Seega kujunes muinasaja lõpu Viljandis „moetooide“, mida püüti kopeerida Naanus (jn 22) ning mis ei läinud just Viljandis moest vaatamata muutunud võimusuhetele ja asustusstruktuurile enam kui saja aasta jooksul.

Otsides selle moe võimalikke eeskujusid, siis algimpulss pärineb ilmselt Läänemere lõunarannikult, kuid otsestest mõjudest siinkohal rääkida ei saa. Küsimus tuleb esitada selliselt, kas keegi kohapealsetest meistritest arendas edasi Pihkva 2. rühma keraamikale iseloomulikku motiivi, kus lainejoonornamendi vöönd paikneb kas joonornamendi peal või joonornamendi rühmade vahel (vt jn 12: 1), või võeti eeskujuks nõud, millel juba oli selline ornamendielementide kombinatsioon. Ehkki Viljandimaa linnuste leidude seas esineb ka üksikuid pulgaga veetud lainejoontega kilde, on enamikul juhtudel selline ornament nõu pinnale kantud kammistambiga, ja seda nii 2. kui 3. rühma liigitatud nõude puhul. Joon- ja lainejoonornamendi kombinatsioone esineb arvukalt ka Novgorodi materjalis (Rud 2006).

Lõhavere linnuse keraamikaleidude seas ilmnevad aga teistsugused eelistused. Ornamendimotiividest domineerib leiumaterjalis selgelt joonornament, samuti viitavad üksikud killud (jn 14), et kohapealne keraamikavalmistaja on üritanud kopeerida just

seda motiivi. Lainejoonmotiiviga kildude seas puuduvad katked, mis lubaksid kindlalt seostada neid nn ranges stiilis ornamendivööndiga nõu õlal – põhimõtteliselt on võimalik, et kõik lainejoonornamendiga katked (kokku 20 kildu) pärinevad 2. rühma nõudest ning kuigi tõenäolisem tundub, et kasutati ka mõningaid 3: 2 rühma liigitavaid laine- ja joonornamendiga nõusid, ei osutunud see stiil Lõhaveres kopeerimisvääraseks. Võib edasi spekuloida, et ehk said määravaks meistri oskused – siintoodud näidete põhjal ta kedral ornamendi nõudele kandmist selgeks ei saanud. Võib-olla seepärast ongi valdav enamik nn lõhavere tüüpi keraamikat ornamendita? Samas on Soontagana linnusest leitud keraamika puhul lainejooned nõu pinnale kantud pulgaga. Selle põhjal tundub tõenäoline, et vajadusel oleks ka Lõhaveres leitud tehniline lahendus, kuidas soovitud kaunistuselemendiga nõusid valmistada – eriti kui siinkohal veelkord meenutada Naanu näidet.

Seega võib väita, et kedrakeraamika kasutuseletulek mõjutas toonast ühiskonda ja ilmselt märkimisväärselt enam kui ühe nõuvormi asendumine teisega seda tänapäeval teeks. Uued võimalused ja nõudmised nõudsid otsuseid, ilmselt oli hulk vajadusi, mille jaoks valmistati edasi varasemast tuttavat käsitsikeraamikat, ning teiste puhul otsustati võtta üle uued vormid. Esialgu aktiivsed vormiotsingud ja tähenduste loomine (mida võiksid väljendada ka muinasaja lõpul haudadesse pandud savinõud) kujundasid traditsiooni, mis jätkus selle algsetest loojatest sõltumatult, ehkki eeldatavasti ka siis mitte staatilisena, pigem võib osalejate ja traditsiooni suhteid käsitleda vastasmõjulistena. Viimatiöeldu peaks kehtima ka siis, kui savinõude uuel viisil valmistamist mõjutav praktika oli kujunenud ning stiiliküsimused polnud sedavõrd aktuaalsed kui nõude kasutuseletuleku ajal. Isokrestilisus ei peaks tähendama muutumatust või lõpetatust, kuid ühe materiaalse kultuuri elemendi aktiivse tõlgendamise periood asendus peagi passiivsega ning keskaja vormiotsingud olid seotud toona levivate nõude jälgimisega.

Kokkuvõte

Viljandimaa põhjaosas oli hilisrauaajal kasutusel koguni neli linnust ning kõigist neist on leitud kedral valmistatud keraamikat. Käesoleva magistritöö põhieesmärk oli nimetatud linnuste keraamikaleidude võrdlev käsitus, et selgitada, milliseid erinevusi selles materjalis näha võib ning arutleda nende erinevuste võimalikke põhjuste üle.

Varasemate käsitluste ülevaatest selgus, et ehkki Viljandimaa linnuste keraamikaaineses ilmnevaid erinevusi on märgatud enam kui 50 aastat tagasi, ei ole seni püütudki neid täpsemalt kirjeldada, samuti pole süvitsi käsitletud ühegi nimetatud muistise keraamikaleide. Seega oli üks käesoleva töö eesmäärke need erinevused võimalikult selgelt välja tuua.

Viljandimaa hilisrauaaja kedrakeraamikat on varem põgusalt käsitlenud H. Moora, E. Tõnisson, põhjalikumalt J. Selirand ja A. Tvauri. Käesolevas töös sain lähtuda nende töö tulemustest, võttes uuesti vaatluse alla küsimuse kohalikest eeskujudest ning Pihkva keraamikarühmade sobivusest Viljandimaa hilisrauaaja kedrakeraamika liigitamisel. Töö historiograafiaosas sisalduv ülevaade küsimuseasetuste muutumisest keraamikauurimisel rõhutab stiiliküsimuste uurimist ning keraamikaandmete mitmekesiseid kasutusvõimalusi erinevatel tõlgendustasanditel. Materjaliuuringute seisukohalt on olulised nii Läänes toimunud metoodikaarendud kui ka Loode-Vene keraamika, eelkõige Pihkva ja Novgorodi leidude süstematiseerimisel tehtud järeldused. Autori teoreetiliste seisukohtade kujunemisel on oluline roll J. Sacketti isokrestilise stiili teorial ning mitmetel stiilikäsitlustel, kuid rakendatud on ka tarbimiskäsitlusi ning mitmeid esemete leviku teooriaid (C. Renfrew).

Viljandi keraamikaainese süstematiseerimiseks vaatasin uuesti läbi nimetatud muistiselt kogutud keraamikaleiud. Materjali suure hulga tõttu tuli seejuures teha valikuid. Naanu linnuse puhul käsitletakse kõiki kogutud keraamikaleide, siis Lõhavere puhul piirdusin 1937.–39. a kaevanditest ja Sinialliku osas 1967. a kaevandist kogutud leidudega. Põhjalikumalt käsitletavate piirkondade valikul sai määravaks senine kontekstiinfo: võimalusel eelistasin kaevandeid, kus oli eristatud ehitusjärke, et vaadelda keraamikakasutuse muutumist muistise kasutaja erinevatel perioodidel. Viljandi

Suusahüppemäe puhul keskendusin võrdlusalusena 1999. a leidudele, vaadates selle kõrval ka 2002. ja 2005. a kaevandite servakilde.

Määratletavate kriteeriumide valikul tuli lähtuda asjaolust, et leidude kohta olemasolevad andmed on erinevad. Viljandi Suusahüppemäe 1999. a kaevandi leidude ülevaatamise tulemusi oli võimalik kõrvutada 2002. ja 2005. a kaevandite leiunimekirjadega, kus mitmeid kriteeriume (nõu osad, ornamendimotiivid) olid juba määratud ning leidude uus läbivaatamine oleks lisanud minimaalselt infot. Kaevandite puhul, mille materjal käesoleva töö tarbeks täielikult üle vaadati, oli nõu osade ja ornamendimotiivide määramine materjali vaatluse esimene ülesanne. Lisaks selle määrasin savimassi lisandi, liigitasin nõud nn Pihkva keraamikarühmade alusel ning koostasin võriku ülaserva kuju põhjal alarühmad (nn AB-süsteem, joonis 13). Servakildude puhul määrasin, kui suur osa suuavast on säilinud. Viimane on oluline otsustamaks, kui suur on ühe või teise rühma osakaal konkreetse muistise keraamikaleidude seas.

Eelnevalt väljatoodud kriteeriumide ning varasemate käsitluste põhjal, kus erinevalt Viljandimaast, tuginevad uurijate järeldused oluliselt suuremal hulgal tervemana säilinud nõudel, rakendasin määratud kriteeriume mitmetes võrdlustes (tabelid 1–9). Lisaks võriku kuju põhjal moodustatud rühmadele väljendusid selgemad erinevused ornamendimotiivide kasutamises ning ka ornamendi paiknemises: selgus, et Sinialliku (ja vähemal määral Naanu) materjalis on arvukamalt esindatud nõud, kus ornament ulatub kogu küljele, samas kui Viljandi puhul on enamik ornamendimotiive kantud nõu õlale, sarnanedes seega S. Beletski välja toodud „ranges stiilis“ kaunistusega nõudega Pihkvas.

Vaadates võriku kuju põhjal moodustatud rühmade esinemist käsitletavatel muististel, jõudsin järeldusele, et 12/13. sajandi vahetuse paiku saame Viljandimaa puhul rääkida vähemalt kolmest kohalikust keraamikavalmistuskeskusest: kedral on savinõusid on valmistatud nii Lõhaveres, Viljandis kui ka Siniallikul. Ilmselt on ka Naanu linnusel vähemalt osa kasutatud nõudest valmistatud kohapeal, kuid sellele muistisele ainuomast keraamatüüpi, erinevalt teistest käsitletud muististest, välja ei joonistunud. Kui lisada siia Soontagana „Lääne-Eesti“ tüüpi potid, näeme, et mitmetes paikades võime rääkida kohalikest mikrotraditsioonidest, mis „uutes oludes“ endale vastuvõetavad tegutsemistingimused tagavad.

Valmistamistehnikate osas rõhutan käsikedral valmistatud nõude osatähtsust. Tervemate leidude põhjal otsustades on käsikedral vormitud (eeldatavasti linttehnikas valmistatud ja kedral üle silutud) enamik Lõhavere ja Viljandi leidudest. Sellele viitavad horisontaalsed, vahel pisut hüplevad silumisjäljed, mis puuduvad nõu külje alaosa sisepinnal. Tõenäoliselt anti käsikedral lõppkuju ka Naanu ja Sinialliku nõudele, kus on jälgitavad kedral silumise jäljed. Üksikkildude tasandil pole võimalik kiiresti pöörleval kedral valmistatud nõude kilde käsikedral viimistletud nõude omadest eristada.

Nõuvormide seas äratav tähelepanu kedral valmistatud kausside esinemine Viljandi ja Sinialliku materjalis, Lõhaveres on kausitaoline nõuvorm samuti esindatud (Tvauri 2005, jn 43), kuid käesolevas töös käsitletud materjali seas kedral valmistatud kausse ei esinenud. Võiks arvata, et käsitsikeraamika nõuvormidest kasutati eelkõige edasi just rikkalikult ornamenteeritud kausse, kuid selle teesi tõenduseks sobivad vaid nivendiga ja võreornamendiga katked Lõhaverest ja Naanust.

Omaette probleemidering on seotud kedrakeraamika levikuga. Kuna käesolevas töös vaadeldi eelkõige keskustes, s.t linnustel esinevaid keraamikatüüpe, ei selgu seega, kuivõrd olid linnustel arvukalt levivad tüübid esinenud asulate materjalis. Asulakohtade leiumaterjali läbivaatamise põhjal võib järeldada, et arvukamalt leidub asulates Pihkva alarühma 3: 2 kuuluvat keraamikat, varasemaid vorme esineb märkimisväärselt vähem. Asulate ja linnuste keraamikaainese võrdlus, servakildude puhul ka käesolevas töös rakendatud AB-süsteemi kasutades, jääb tuleviku ülesandeks.

Neid asjaolusid arvestades tundub tõenäoline, et varasemate (Pihkva 2. ja 3: 1 rühma savinõude) puhul, mida Viljandimaa muististelt on seni teada vaid paarkümmend nõud (tabel 10), on tegemist mujal valmistatud tootega. Selle levikumudelite selgitamine vajab edaspidi põhjendatumat käsitlust, käesolevas töös jäädakse Tvauri välja-pakutud staatusesemete kontseptsiooni juurde.

Kohaliku keraamikavalmistamise kujunemisel lubavad vaid ühe muistise piires esinevad nõuvormid püstitada küsimuse erinevatest eeskujudest. Käesoleva töo raames toodi välja eeskätt võriku kujus ja ornamendimotiivides väljenduvad erinevused. Nii eristub selgesti Lõhavere ja Sinialliku nõude püstisem võrik, Lõhavere puhul ka peeneteralisema vormimismassi lisandi kasutamine, kus lisaks liivale esineb kruusa (üle

1 mm terasuurusega lisand), kuid märksa vähem kivipurdu. Sinialliku keraamikale seevastu on iseloomulik just kivipurru rohke kasutamine, ehkki ka selle linnuse materjalis leidub teiste muistisega sarnaseid, vähese ümarateralise lisandiga nõude katkeid

Erinevuste kõrval võib välja tuua ka teatavaid muististevahelisi sarnasusi. Nii selgub Soontagana ja Lõhaveres keraamika profiile kõrvutades (jn 29), et ehkki tövõtted on olnud erinevad, võib eeldada, et eeskju nende nõude valmistamiseks on tõenäoliselt sama.

Seega ei saa Viljandimaa hilisrauaaegset kedrakeraamikat vaadelda pelgalt kui Loode-Vene tüüpide levikut ja kopeerimist, vaid kohalike valmistamistraditsioonide kujunemist, mis üldist „moesuunda” jälgides seda kohalikele vajadustele ümber orienteerisid, lisades varasemast tuttavaid elemente või valides võimalike hulgast endale sobivaid. Nii on Lõhaveres kopeeritud peenkeraamikale sarnaneva savikoostisega vormimismassist potte, kuid ornamenti pole kasutatud (võib-olla pottsepp ei suutnud seda selgeks saada?); Siniallikul seevastu kasutatud teistsuguseid profiilitüüpe, neid rohke ornamendiga kombineerides, Viljandis on hilisrauaaja lõpul aga kasutatud nii kohapeal iseloomulikku profiilitüüpi kui teistes piirkondades oluliselt harvem esinevat laine- ja joonornamendi kombinatsiooni. Kindlasti on siingi olulised ajalised erinevused (nt võib usaldatavate dateeringute puudumisel esialgu vaid oletada, et Sinialliku keraamikatradsioon on kujunenud mõnevõrra varem kui Lõhaveres ja Viljandis), kuid vähemalt samavõrra tuleb arvestada kohalike kogukondade seisukohtade kujunemise ning pottseppade oskuste ja eelistustega. Ka varasem käsitsikeraamika ei kadunud kedrakeraamika ilmumisel täielikult kasutuselt, ilmselt seostub see nii tarbijaskonna eelistustega (nt sööginõude väljanägemise osas) kui ka valmistajate sooviga jätkata harjunud viisil tööd. Seega võib siingi rakendada Renfrew' pidurdusega ülemineku teooriat.

Hilisrauaajal Viljandimaal kujunenud keraamikavalmistamise traditsioon on mõjutanud ka keraamika valmistamist keskaegses Viljandis. Viljandi linnuse ja linna 13. sajandi kohaliku keraamika seas on esindatud nii 13. sajandi algul populaarseks kujunenud laine- ja joonornamendiga nõud, samuti esineb ka Viljandi toodete seas eksemplare, kus savimassi lisandina on kasutatud kivipurdu (keskajal tavalisema liivalisandi asemel). Siinkirjutaja arvates ei Viljandi keskaegset keraamikatradsiooni

siiski käsitleda muinasaegsete töövõtete edasikandumisena: ilmnevad ka mitmed olulised erinevused (nt linnakeraamika põletati kindlasti ahjus, profiili vormimisel on kasutatud erinevaid šabloone jne). Küll aga tundub, et nõude kasutajate eelistused olid välja kujunenud ning mitmeid sarnaseid elemente esineb nii muinas- kui ka keskaegsel kohalikul keraamikal.

Summary: Wheel-made pottery of Viljandi County during the Latest Iron Age in Estonia (11th Century – beginning of the 13th Century)

The current paper deals with wheel-made pottery, which has been found during excavations from four hillforts of northern Viljandi County: Lõhavere (investigated in 1937–1941 and 1956–62), Naanu (1947, 1952–53), Viljandi Suusahüppemäe (1999, 2002, 2005–2007) and Sinialliku (1967–1969). The main aim of the current thesis is a comparative analysis of the finds of the four centres, all of which used wheel-made vessels by the beginning of the 13th century. As a working hypothesis, it was stated, that there are differences between the finds, which need to be singled out and characterised, in order to discuss the reasons and possible consequences of such differences.

The thesis starts with a historiographical overview of the study of wheel-made vessels in Estonia and Northwest Russia, and current issues of ceramic research in general. In case of Viljandi County, differences between the finds from the four centres were first noticed more than 50 years ago, but these have never been described in detail, or paid more specific attention to. Moreover, the ceramic material of none of the antiquities in question has been a subject to a major study (with the exception of Selirand 1988), or profound usage in the discussion of the formation of the settlement complex of the region. Some of the vessels from the antiquities discussed have been used in a study of Estonian pottery of the period (Tvauri 2005). One of the aims of the present paper was to point to the possibilities of using ceramic evidence for several archaeological goals.

In order to achieve the stated goals, the first task was to look through the ceramic material of the antiquities in question. As the amount of the material was overwhelming, sampling was a necessity. If possible, areas where data on stratigraphic

sequences was available were preferred.²² In case of Naanu hillfort, all the ceramic finds (1661 fragments) could be studied. The sample from Lõhavere included 2935 fragments, that of Viljandi 401 and of Sinialliku 397 sherds. In addition to that, the results of Viljandi were compared to data from later excavations, as some of the conclusions were in sharp contrast with the data from other excavated areas.

The data recorded was influenced by the need to compare the samples, as well as the rather fragmented nature of the ceramic material, and the uniform composition of the ware. So, instead of differences of ware, the main distinguishable characters were the inclusions in the clay mass, shape of the upper rim and ornamentation patterns. A list of rim types was composed and subsequently put into practice. Of earlier approaches, the Northwest Russian styles (Tvauri 2000b) were of use. As most of the material was fragmented, the main statistic unit had to be sherd count (although its usage has been severely criticised), although attempt was made to reach minimal vessel count and estimated vessel equivalent (*eve*). With rim sherds (which could be classified with the approach used), the percentage of the rim present was determined.

The results were presented in tables (1–9). It could clearly be seen that certain rim shapes only appear on certain antiquities, i.e. there is a specific Lõhavere type, and a Viljandi type. The Lõhavere type had been distinguished earlier, but the proportions of its share of the overall material in Lõhavere were unknown. In the area re-examined, vessels of Lõhavere type appeared during the second construction phase of the hillfort, and became overwhelmingly dominant during the third phase. The second phase is usually dated to the very end of the 12th century, or the beginning of the 13th, and the third phase exclusively to the first two decades of the 13th century.

In addition to rim types, it appeared that there exist differences in the motifs of ornamentation used. The vessels of Lõhavere type are usually without any ornament, although some sherds bear traces of a local (unsuccessful?) attempt to copy line motif (Fig. 14). In Naanu, the main element of decoration is a group of lines, usually on the shoulder part of the vessel. In case of Viljandi, there is a combination of straight and

²² In all the antiquities, the excavations were carried out by arbitrary levels and only in the case of Viljandi and the plot of 1938 in Lõhavere, finds from different stratigraphic units could be distinguished.

wavy lines, also applied to the shoulder part. These bear some similarity to the “strict” style of Pskov wares, outlined by S. Beleckij (Белецкий & Лесман 1982). According to the available data, this combination is only dominant among the strata of the first decades of the 13th century. In case of Sinialliku, a larger share of wall sherds with line motif appears, these should refer to the practice of ornamenting the whole wall. At least on fragment from the lower edge of the wall, also with line ornament, has been found.

Thus, on the basis of the data on rim shapes and ornamentation, it appears that at least three local centres of ceramic production existed in Viljandi County by the beginning of the 13th century. Both in Lõhavere, Viljandi and Sinialliku, the master made use of the wheel, probably a slow wheel used for smoothing, forming the rim and decorating the vessels. Larger fragments from Lõhavere and Viljandi bear clear traces of wheel-forming, but their disappearance at the lower part of the vessel shows that these vessels could possibly not have been wheel-thrown. In case of Naanu, some of the local differences can be stated, but not a “specific” vessel form, which does not appear elsewhere. Thus it seems that the situation is somewhat similar to the hillfort of Soontagana in west Estonia, where a local pottery style has been distinguished (Tvauri 2005, 53–55).

Of vessel forms, the appearance of wheel-made bowls in Sinialliku and Viljandi is of interest. Bowl form the most richly decorated category of hand-made vessels and one might assume that this form would be the one where hand-made vessels were kept in use for a longer period than as cooking vessels. From Lõhavere and Naanu, there exist a few fragments of hand-made bowls, but it seems that the potters using the wheel understood the possibility to penetrate into that niche as well.

The distribution of wheel-made vessels in Viljandimaa is a complex problem for investigation. The current paper does not include finds from settlement sites, which leaves several problems of distribution unexposed. On work still done with the finds from settlements, it can be stated that only forms of Pskov style 3: 2 appear in these, so earliest forms can be considered as objects of status, which probably did not have so large a distribution. On that basis, it seems likely that the vessels that belong to Pskov

style 2 and 3: 1 can be produced elsewhere than in centres of Viljandi County. A more detailed investigation of the rim sherds, found from settlement sites, remains to be done.

The situation where some of the rim types only appear in certain antiquities, allows to put forward a hypothesis of different prototypes to the local products. In addition to differences in ornamentation, the overall rim shape of vessels from Lõhavere and Sinialliku is significantly more upward than in others, or is the case with Pskov-style pottery. While in Lõhavere, sand and gravel have been used as temper; in Sinialliku the potter has preferred stone rubble.

In addition to differences between sites, it is also important to draw attention to some of the similarities. While comparing the profiles of vessels from Soontagana and Lõhavere hillforts, it becomes apparent that although the details are unequivocally different, both of the masters still seem to have followed the same model.

Thus, the wheel-made pottery of Viljandi County during the Latest Iron Age does not simply fit the model of distribution of Northwest Russian styles, rather it is proposed to be understood as the formation of a local pottery tradition. The actors, both the users who influenced the choices of the masters, and the potters themselves, followed trends of fashion, but included local elements, or chose the most appropriate option of those available. There exist clear local differences both in rim shapes, temper usage and motifs of ornamentation, the reasons of which can be both temporal (there are no uncontested datings available, but it seems likely that the material of Sinialliku might originate from earlier period than the first decades of the 13th century) as well as community-based. Several theoretical considerations of change, impedance (Renfrew 1984, Orton 1985) and style (Sackett 1990) are useful here.

The tradition of wheel-made pottery, that began to form during the first decades of the 13th century, also influenced pottery making in medieval Viljandi. Among the find complexes of 13th-century date, both from the castle of Viljandi, and the medieval town area, the local vessels show the same motifs of ornamentation as those from the end of the prehistoric period. Also stone rubble is sometimes used as temper (instead of sand, which is more usual choice during the medieval period). Still, the present author holds the opinion, that we cannot speak of a continuous tradition, rather the medieval

tradition (which also used different templets, and fired the vessels in kilns) had to reckon with the preferences of the users, which had already been developed during the Late Prehistoric period.

Kasutatud käsikirjad

- Brorsson, T.** 2005. The Pottery from the Early Medieval Trading Site and Cemetery at Groß Strömkendorf, Wismar, Mecklenburg. Doctoral thesis (Christian-Albrechts-University in Kiel, Faculty of Mathematics-Natural Sciences). Kättesaadav <http://www.geol.lu.se/kfl/Sidor/Publications/Stromkendorf.zip> (11. juuni 2010)
- Johanson, K.** 2006. Silmaga kivist kirved Eesti arheoloogilises materjalis. Juhuleidude tõlgendusvõimalusi. Magistritöö. (Käsikiri TÜ raamatukogus.)
- Juurik, R., Lillak, A., Oras, E., Valk, H.** 2006. Aruanne arheoloogilistest kaevamistest Viljandi suusahüppemäel 2006. aastal. Tartu. (Käsikiri TÜAK arhiivis.)
- Kustin, A. & Moora, H.** 1958. Aruanne Naanu linnuse kaevamisest 1953. a. (Käsikiri TLÜ AI arhiivis.)
- Moora, H.** 1953. Aruanne Naanu linnuse kaevamisest 1952. a juulikuul. Tartu. (Käsikiri TÜAK arhiivis.)
- Moora, H.** s.d [1937]¹. Aruanne Lõhavere linnamäe kaevamisest 1937. a suvel. (Käsikiri TLÜ AI arhiivis.)
- Moora, H.** s.d [1939]. Aruanne Lõhavere linnamäe kaevamiste kohta 1939. a. (Käsikiri TLÜAI arhiivis.)
- Moora, H.** s.d [1958–59]. Aruanne Lõhavere linnamäe kaevamistest 1958. aastal ja tööde lõpetamisest 1959. aastal. (Käsikiri TLÜAI arhiivis.)
- Moora, H. & Saadre, O.** 1940. Aruanne Lõhavere linnamäe kaevamisest 1938. a suvel. (Käsikiri TLÜ AI arhiivis.)
- Moora, H. & Tõnisson, E.** 1957. Aruanne arheoloogilistest kaevamistest Lõhavere linnamäel Suure-Jaani rajoonis 1956. a. (Käsikiri TÜ AK arhiivis.)
- Trummal, V.** 1955. Vene-Eesti vastastikused suhted IX sajandist kuni XIII sajandi alguseni. Tartu. (Käsikiri TÜ AK arhiivis.)

¹ Aruannete puhul, mille valmimisaasta pole teada, olen nurksulgudes esitanud kaevamiste toimumise aasta. Aruandetekstist selgub, et Lõhavere aruanded on vormistatud pärast 1939. a välitööde hooaja lõppu.

- Selirand, J.** 1973a. Aruanne arheoloogilistest kaevamistest Sinialliku linnamäel 1967. a. (end. Viljandi kihelkond). (Käsikiri TÜ AK arhiivis.)
- Selirand, J.** 1973b. Aruanne arheoloogilistest kaevamistest Sinialliku linnamäel 1968. a. (end. Viljandi kihelkond). (Käsikiri TÜ AK arhiivis.)
- Selirand, J.** 1973c. Aruanne arheoloogilistest kaevamistest Sinialliku linnamäel 1969. a. (end. Viljandi kihelkond). (Käsikiri TÜ AK arhiivis.)
- Valk, H.** 1999. Aruanne arheoloogilistest uurimistöödest Viljandis Suusahüppemäe piirkonnas 04.08.–06.09.1999.a. Tartu. (Käsikiri TÜ AK arhiivis.)
- Valk, H.** 2002. Aruanne arheoloogilistest uurimistöödest Viljanid suusahüppemäel 2002. a. Tartu. (Käsikiri TÜ AK arhiivis.)
- Valk, H.** 2005. Aruanne arheoloogilistest kaevamistest Viljandi Suusahüppemäel 2005. aastal. Tartu. (Käsikiri TÜ AK arhiivis.)
- Тыниссон, Э.** 1988. Городища Эстонии. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Москва. (Käsikiri TÜ AK arhiivis.)

Kasutatud kirjandus

Ambrosiani, B. & Bäck, M. 2007. „Our man in Pskov“ – Birka's Baltic Connections in the 9th and 10th centuries. – Cultural Interaction Between East and West. Archaeology, Artefacts and Human Contacts in Northern Europe. U. Fransson, M. Svedin, S. Bergerbrant, F. Androschuk (eds). Stockholm, 180–184.

Appadurai, A. 1986. Introduction: commodities and the politics of value. – The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective. Arjun Appadurai (ed). Cambridge, 3–63.

Biermann, F. 2002. Über das erste Auftreten der spätslawischen Keramik in Ostdeutschland und Polen. – Etnographisch-Archäologische Zeitschrift, Jg 43, Heft 1, S. 61–92.

Binford, L. R. 1965. Archaeological Systematics and the Study of Culture Process. – American Antiquity, Vol. 31, No. 2, Part 1 (Oct. 1965), 203–210.

Brather, S. 1995. Nordwestslawische Siedlungskeramik der Karolingerzeit – Fränkische Waren als Vorbild? – *Germania*, 73: 2, 403–420.

Brather, S. 2002. Ethnic identities as constructions of archaeology: the case of the Alamanni. – Andrew Gillett (ed), On barbarian identity : critical approaches to ethnicity in the early middle ages. Studies in the early middle ages; vol. 4. Turnhout : Brepols ; Cheltenham, 149–175.

Brisbane, M. & Orton, C. 2006. The study of medieval ceramics from north-west Russia: a view from the West. – C. Orton (ed), The pottery from medieval Novgorod and its region. The archaeology of medieval Novgorod. London, New York, University College London, 1–11.

Bronitsky, G. 1989. Ceramics and Temper: A Response to Feathers. – American Antiquity 54 (3), 589–593.

Bronitsky, G. & Hamer, R. 1986. Experiments in ceramic technology: the effects of various tempering materials on impact and thermal-shock resistance. – American Antiquity 51 (1), 89–101.

Brorsson, T. 2003a. Ceramics as an identity marker – a preliminary study on the Groß Strömkendorf pottery. – *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern*, Jahrbuch 2002–50, 247–256.

Brorsson, T. 2003b. The Slavonic Feldberg and Fresendorf pottery in Scania, Sweden. – *Centrality – Regionality*. B. Hårdh & L. Larsson (toim.) Uppåkrastudier 7. *Acta archaeologica Lundensia*. Series in 8°. Lund, 223–234.

Brorsson, T. & Håkansson, H. 2001. Behind the pottery: signs of contacts across the Baltic Sea. – *Novgorod: the Archaeology of a Russian Medieval City and its Hinterland*. M. Brisbane & D. Gaimster (eds.). The British Museum. Occasional Paper Number 141. London, 51–58.

Carelli, P. 1999. Exchange of commodities in medieval Lund – patterns of trade or consumption? – *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum II: Der Handel*. M. Gläser (toim). Lübeck, 469–491.

Conkey, M. 1990. Experimenting with style in archaeology: some historical and theoretical issues. – *The uses of style in archaeology (... a conference of the same title ... Minneapolis the weekend of January 25-26, 1985)*. Margaret W. Conkey, Christine A. Hastorf. (eds.) *New directions in archaeology* Cambridge, 5–17.

Davey, P. & Hodges, R. 1983. Ceramics and trade: a critique of the archaeological evidence. – *Ceramics and Trade. The Production and Distribution of Later Medieval Pottery in North-Western Europe*. Papers Derived from the Proceedings of the Medieval Pottery Research Group's Annual Conference at Hull, 1980. P. Davey, R. Hodges (eds). Sheffield, 1–14.

Dunning, G. C. 1968. The trade in medieval pottery around the North Sea. – *Rotterdam Papers*. J. G. Renaud (ed). Rotterdam, 35–58.

Feathers, J. K. 1989. Effects of Temper on Strength of Ceramics: Response to Bronitsky and Hamer. – *American Antiquity* 54 (3), 579–588.

Gorjunova, V. 2001. Technologietransfer im Töpferhandwerk. Westslawischer Einfluß auf die frühe Drehscheibenware in Novgorod und Umgebung. – *Novgorod. Das mittelalterliche Zentrum und sein Umland im Norden Rußlands*. M. Müller-Wille, V.

Janin, E. Nosov, E. Rybina (Hrsgg). Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete, Band 1. Neumünster, Wachholtz Verlag, 323–347.

Gosselain, O. 1999. In pots we trust: the processing of clay and symbols in sub-Saharan Africa. – *Journal of Material Culture*, vol 4(2); 205–230.

Haak, A. 2004. Archaeological investigations at Viljandi castle of the Teutonic Order and in Medieval Viljandi. – AVE 2003, 107–121.

Haak, A. & Russow, E. ilmunis. On the development of the town of Viljandi on the light of earliest find complexes. – Archaeological Evidences and Theories on Planning of the Medieval Towns of Estonia, Germany and Finland. *MT*. (avaldamiseks vastu võetud).

Hill, James N. 1968. Broken K Pueblo: patterns of form and function. – New Perspectives in Archaeology. S. Binford & L. Binford (eds). Chicago, 103–142.

Hillerdal, C. 2009. People in Between. Ethnicity and Material Identity – a New Approach to Deconstructed Concepts. *OPIA*, 50. Uppsala.

Hodder, I. 1974. Some Marketing Models for Romano-British Coarse Pottery. – Britannia, Vol. 5 (1974), 340–359.

Hulthén, B. 1974. On Documentation of Pottery. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8° Minore, 3. Lund.

Hulthén, B. & Brorsson, T. 2007. Viking Age and early medieval pottery in western Russia. – Archäologisches Korrespondenzblatt, 37, 597–610.

Jaanits, L. 1956. Eesti NSV territooriumi kiviaja elanike päritolust. – Eesti rahva etnilisest ajaloost. H. Moora (toim). Tallinn, 120–146.

Jones, S. 1997. The archaeology of ethnicity. Constructing identities in the past and present. London & New York.

Juurik, R., Lillak, A., Oras, E. & Valk, H. 2007. Archaeological excavations on the ski-jumping hill in Viljandi. – AVE 2006. Ü. Tamla (toim). Tallinn, 105–111.

Kildyushevskii, V. 2006. Pskov pottery in the 12th to 16th centuries. – C. Orton (ed), The pottery from medieval Novgorod and its region. The archaeology of medieval Novgorod. London, New York, University College London, 79–115.

- Konsa, M.** 2003. Eesti hilisrauaaja matmiskommete ning ühiskonna kajastusi Madi kivivarekalmistus. – Arheoloogiga Läänemeremaades. Uurimusi Jüri Seliranna auks. *MT*, 13. Tallinn – Tartu, 119–142.
- Kriiska, A.** 1993. Loka-astiat – Arkaaisia piirteitä Viron kansatieteellisessä keramiikassa. – *Varelia* 20. vk, 53. Numero, 35–38.
- Kriiska, A.** 2004a. Poripotid – esiajalooline anakronism Setumaa keraamikas. – *Aegade alguses*. 15 kirjutist kaugemast minevikust. Tallinn, 229–235.
- Kriiska, A.** 2004b. Saviaeg savijalgadel. – *Aegade alguses*. 15 kirjutist kaugemast minevikust. Tallinn, 209–223.
- Kriiska, A.** 2008. Savinõude vormimismass. Keraamika uurimise võimalikkusest III. – *Loodus, inimene ja tehnoloogia* 2. Interdistsiplinaarseid uurimusi arheoloogias. *MT*, 17. L. Jaanits, V. Lang, J. Peets (toim). Tallinn–Tartu, 187–208.
- Kriiska, A., Lavento, M. & Peets, J.** 2005. New AMS Dates of the Neolithic and Bronze Age Ceramics in Estonia: preliminary results and interpretations. – *Estonian Journal of Archaeology*, 9:1, 2–31.
- Kriiska, A. & Rummi, A.** 1996. Keraamika uurimise võimalikkusest II. Loodusteaduslike meetodite rakendamisest arheoloogilise keraamika uurimisel. – *Stilus* 6. Eesti Arheoloogiaseltsi teaded 1996 (1), 21–29.
- Lang, V.** 2000. Keskusest ääremaaks. Viljelusmajandusliku asustuse kujunemine ja areng Vihasoo-Palmse piirkonnas Virumaal. *MT*, 7. Tallinn.
- Laul, S.** 1997. Lõunaestlaste ja volga rahvaste ühiskultuurist. – *Keel ja Kirjandus*, 9, 577–584.
- Laul, S.** 2001. Rauaaja kultuuri kujunemine Eesti kaguosas. *MT*, 9. *Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad*, 7. Tallinn.
- Last, J.** 2006. Potted histories: Towards an understanding of potsherds and their contexts. – Papaconstantinou, Demetra (ed.). *Deconstructing Context. A Critical Approach to Archaeological Practice*. Oxford, 120–137.
- Lavento, M.** 2001. Textile Ceramics in Finland and on the Karelian Isthmus. Nine Variations and Fugue on a Theme of C. F. Meinander. *SMYA*, 109. Helsinki.

- Leimus, I.** 2003. Kaupmees. – Eesti aastal 1200. M. Mägi (toim). Tallinn, 43–68.
- Leimus, I. & Molvõgin, A.** 2001. Estonian collections: Anglo-Saxon, Anglo-Norman and later British coins. *Sylloge of coins of the British Isles ; 51*. Oxford: Oxford University Press.
- Ligi, P.** 1993. Vadjapärased kalmed Kirde-Eestis (9.–16. sajand). – Vadjapärased kalmed Eestis 9.–16. sajandil. *MT*, 2. Tallinn, 7–175.
- Lindahl, A.** 1986. Information through Sherds. A Case Study of the Early Glazed Earthenware from Dalby, Scania. *Lund Studies in Medieval Archaeology*, 3. Lund.
- Longacre, William A.** 1968. Some aspects of prehistoric society in East-Central Arizona. – *New Perspectives in Archaeology*. S. Binford & L. Binford (eds). Chicago, 89–102.
- Luik, H.** 2005. Luu- ja sarvesemed Eesti arheoloogilises leiumaterjalis viikingiajast keskajani. *Dissertationes archaeologiae universitatis Tartuensis*, 1. Tartu.
- Malygin, P. & Orton, C.** 2001. Approaches to a large relatively uniform assemblage of ceramics. – *Novgorod: the Archaeology of a Russian Medieval City and its Hinterland*. The British Museum Occasional Paper Number 141. Ed. by Mark Brisbane and D. Gaimster. London, 59–66.
- Malygin, P. D., Gaidukov, P. G. & Stepanov, A. M.** 2006. Typology and chronology of Novgorod pottery of the 10th to 15th centuries (based on material from Troitsky XI excavation). – C. Orton (ed), *The Pottery from Medieval Novgorod and Its Region*. The Archaeology of Medieval Novgorod. London, New York, University College London, 53–77.
- Moora, H.** 1952. Arheoloogilised väliuurimised Eesti NSV alal 1950. ja 1951. aastal. – *TATÜ*, 1, 117–130.
- Moora, H.** 1955. Muistsete linnuste uurimise tulemustest Eesti NSV-s. – *Muistsed asulad ja linnused*. Arheoloogiline kogumik, I. H. Moora & L. Jaanits (toim). Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 46–94.
- Moora, H.** 1956. Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest arheoloogia andmetel. – *Eesti rahva etnilisest ajaloost*. Artiklite kogumik. H. Moora (toim). Tallinn, 41–119.

- Moora, H.** 1966. Käsitöö arenemisjärg Baltimail 12.–13. sajandil. – Pronksiajast varase feodalismini. Uurimusi Baltimaade ja naaberalade arheoloogiast. H. Moora, J. Selirand (toim). Tallinn, 123–128.
- Moora, H. & Saadre, O.** 1939. Lõhavere linnamägi. – Muistse Eesti linnused. 1936.–1938. aasta uurimiste tulemused. H. Moora (toim). Tartu, 139–182.
- Moorhouse, S.** 1986. Non-dating uses of medieval pottery. – *Medieval Ceramics* 10, 1986, 85–123.
- Orton, C.** 1985. Diffusion or impedance – obstacles to innovation in medieval ceramics. – *Medieval Ceramics*, 9, 1985, 21–34.
- Orton, C.** 2006. Handling large urban assemblages and their statistics. – C. Orton (ed). *The Pottery from Medieval Novgorod and its Region. The Archaeology of Medieval Novgorod*, vol. 1. London & New York, UCL Press, 117–126.
- Orton, C., Tyers, P. & Vince, A.** 1993. *Pottery in Archaeology*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Peets, J.** 2003. The Power of Iron. Iron Production and blacksmithy in Estonia and Neighbouring Areas in Prehistoric Period and the Middle Ages. *MT*, 12. Tallinn.
- Plochov, A.** 2001. In jedem Haushalt zu finden: Koch- und Eßgeschirr. Handgeformte Siedlungskeramik des nördlichen Ilmenseegebietes. – *Novgorod. Das mittelalterliche Zentrum und sein Umland im Norden Rußlands*. M. Müller-Wille, V. Janin, E. Nosov, E. Rybina (Hrsgg). *Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete*, Band 1. Neumünster, Wachholtz Verlag, 309–321.
- Renfrew, C.** 1984 (1978). The anatomy of innovation. – C. Renfrew. *Approaches to Social Archaeology*. Edinburgh, 390–418.
- Roslund, M.** 2001. Gäster i huset. Kulturell överföring mellan slaver och skandinaver 900 till 1300. *Vetenskapssocieteten i Lund*. Lund.
- Rud, O. A.** 2006. An attempt to classify the decoration of Novgorod medieval pottery using material from Troitsky excavation XI (spits 22–10). – C. Orton (ed), *The pottery from medieval Novgorod and its region. The archaeology of medieval Novgorod*. London, New York, University College London, 127–133.

- Russow, E.** 2006. Importkeraamika Lääne-Eesti linnades 13.–17. sajandil. Tallinn.
- Sackett, J.** 1977. The Meaning of Style in Archaeology: A General Model. – *American Antiquity*, Vol. 42, No. 3, *Essays on Archaeological Problems* (Jul., 1977), 369–380.
- Sackett, J.** 1985. Style and Ethnicity in the Kalahari: A Reply to Wiessner. – *American Antiquity*, Vol. 50, No. 1 (Jan., 1985), 154–159.
- Sackett, J.** 1986. Style, Function, and Assemblage Variability: A Reply to Binford. – *American Antiquity*, Vol. 51, No. 3 (Jul., 1986), 628–634.
- Sackett, J.** 1990. Style and ethnicity in archaeology: the case for isochrestism. – The uses of style in archaeology (... a conference of the same title ... Minneapolis the weekend of January 25-26, 1985). Margaret W. Conkey, Christine A. Hastorf. (eds). *New directions in archaeology* Cambridge, 32–43.
- Schmidt, V.** 1994. Forschungsstand zur slawischen Keramik in Mecklenburg-Vorpommern. – *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert*. Kolloquium Mikulčice, 24.-27. Mai 1993. Brno, 111–120.
- Schuldt, E.** 1956. *Die Slawische Keramik in Mecklenburg*. Berlin.
- Selirand, J.** 1988. Zur Geschichte der Drehscheibenkeramik in Estland. – *Studia nad etnogeneza Słowian*, T.1. Warszawa, 265–270.
- Shanks, M.** 1998. The life of an artefact in an interpretive archaeology. – *Fennoscandia archaeologica*, XV, 15–30.
- Stark, M.** 2003. Current Issues in Ceramic Ethnoarchaeology. – *Journal of Archaeological Research*, Vol. 11, No. 3, September 2003, 193–242.
- Stark, M. & Skibo, J.** 2007. A History of the Kalinga Ethnoarchaeological Project. – *Archaeology as Anthropology: A Critical Retrospective*. J. M. Skibo, M. W. Graves, M. T. Stark (eds). University of Arizona Press, Tucson, 93–110.
- Stilborg, O.** 2001. Temper for the Sake of Coherence: Analyses of Bone- and Chaff-Tempered Ceramics from Iron Age Scandinavia. – *European Journal of Archaeology* 4(3), 398–404.

- Tamla, Ü., Kallavus, U. & Säre, M.** 2004. Eksperimentaalarheoloogia: hõbedast muinasehte koopia valmistamine. – Linnusest ja linnast. Uurimusi Vilma Trummali auks. *MT*, 14. Tallinn – Tartu, 347–376.
- Tamm, J.** 1978. Tallinna vanemast keraamikast. – Ehitus ja arhitektuur nr 2, 41–48.
- Tamm, J.** 2004. Toompea arheoloogilisest uurimisest. – Linnusest ja linnast. Uurimusi Vilma Trummali auks. *MT*, 14. Tallinn – Tartu, 377–394.
- Tarakanova, S. & Saadre, O.** 1955. Tallinnas 1952.–1953. aastal teostatud arheoloogiliste kaevamiste tulemusi. – Muistsed asulad ja linnused. Arheoloogiline kogumik, I. H. Moora & L. Jaanits (toim). Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 11–45.
- Thomas, J.** 1999. Time, culture and identity: an interpretive archaeology. London, New York.
- Tite, M.** 2008. Ceramic production, provenance and use – a review. – *Archaeometry*, 50: 2, 216–231.
- Trummal, V.** 1960. Slaavi-Vene elemendid Kagu-Eesti materiaalses kultuuris (kuni XIII sajandi alguseni). – Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, 87. Eesti NSV ajaloo küsimusi, I. Tartu, 3–40.
- Trummal, V.** 1964. Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel. *TRÜ Toimetised*, 161. Tartu.
- Tvauri, A.** 2000a. Pihkva pottsepad Viljandis ja Tartus. –Eesti Arheoloogia Ajakiri 4/1, 21–30.
- Tvauri, A.** 2000b. Loode-Vene päritolu slaavi keraamika Eestis 11.–16. sajandil. –Eesti Arheoloogia Ajakiri 4/2, 91–119.
- Tvauri, A.** 2001. Muinas-Tartu. Uurimus Tartu muinaslinnuse ja asula asustusloost. *MT*, 10. Tartu – Tallinn.
- Tvauri, A.** 2005. Eesti hilisrauaaja savinõud (11. sajandist 13. sajandi keskpaigani). *MT*, 16. Tartu – Tallinn.
- Tõnisson, E.** 1982. Noorem rauaaeg (10. sajand – 13. sajandi algus). – L. Jaanits, S. Laul, V. Lõugas, E. Tõnisson. Eesti esiajalugu. Tallinn, 306–425.
- Tõnisson, E.** 2008. Eesti muinaslinnad. *MT*, 20. Tartu – Tallinn.

- Tõnisson, E. & Haak, A.** 2008. Lõhavere linnamägi. – E. Tõnisson. Eesti muinaslinnad. *MT*, 20. Tartu– Tallinn, 271–273.
- Tõnisson, E., Haak, A. & Valk, H.** 2008. Sinialliku linnamägi. – E. Tõnisson. Eesti muinaslinnad. *MT*, 20. Tartu– Tallinn, 277–279.
- Valk, H.** 2000. Archaeological investigations in Late Prehistoric – Early Medieval Viljandi and in Pilistvere churchyard. – AVE 2000. Ü. Tamla (toim). Tallinn, 39–53.
- Valk, H.** 2003a. Excavations in Viljandi: new data about the final period of Iron Age and the besieging of 1223. – AVE 2002. Ü. Tamla (toim). Tallinn, 56–70.
- Valk, H.** 2003b. Uut hilismuinasajast ülikumajapidamisest Viljandi suusahüppemäel ja 1223. aasta augustipiiramisest. – Viljandi Muuseumi aastaraamat 2002. A. Vislapuu (toim). Viljandi, 56–70.
- Valk, H.** 2006. New data about the besieging constructions from 1223 in Viljandi. – AVE 2005. Ü. Tamla (toim). Tallinn, 119–126.
- van der Leeuw, Sander** 1993. Giving the potter a choice. Conceptual aspects of pottery techniques. – Technological Choices. Transformations in Material Cultures Since the Neolithic. Pierre Lemonnier (ed.). London and New York, Routledge, 238–288.
- Vince, A.** 2002. The use of pottery to chart trade routes in the North Sea and Baltic Sea areas. – Cogs, Cargoes and Commerce : Maritime Bulk Trade in Northern Europe, 1150–1400. Lars Berggren, Nils Hybel & Annette Landen (eds). *Papers in mediaeval studies*, 15. Pontifical Institute of Medieval studies, Toronto, 128–142.
- Vince, A.** 2005. Ceramic Petrology and the Study of Anglo-Saxon and Later Medieval Ceramics. – *Medieval Archaeology*, 49, 219–245.
- Wiessner, P.** 1985. Style or Isochrestic Variation? A Reply to Sackett. – *American Antiquity*, Vol. 50, No. 1 (Jan., 1985), 160–166.
- Wiessner, P.** 1990. Is there a unity to style? – The Uses of Style in Archaeology (... a conference of the same title ... Minneapolis the weekend of January 25-26, 1985). Margaret W. Conkey, Christine A. Hastorf. (toim). *New directions in archaeology*. Cambridge, 105–112.

Wilson, M., Carter, M., Hall, C., Hoff, W., Ince, C., Savage, S., Mckay, B. & Betts, I. 2009. Dating fired-clay ceramics using long-term power law rehydroxylation kinetics. – Proceedings of the Royal Society, A. 465 (August 8, 2009), 2407–2415.
<http://rspa.royalsocietypublishing.org/content/465/2108/2407.full.pdf+html?sid=909632b4-b104-4c3d-9e76-cc8bd758076c> (26. april 2010)

Wobst, H. 1977. Stylistic behaviour and information exchange. – For the Director. Research Essays in Honor of James B. Griffin. C. Cleland. (toim). Michigan, 317–342.

Белецкий С. В. 1983. Псковское городище (керамика и культурный слой). – Археологическое изучение Пскова. Москва, 46–80.

Белецкий С. В. 1996. Начало Пскова. Санкт-Петербург.

Белецкий С. В., Лесман Ю. М. 1982. О стилических особенностях орнаментики древнерусской круговой керамики (по материалам Пскова). – Естественные науки и археология в изучении древних производств. (Материалы совещания 27 марта 1981 г.) Москва, 135–148.

Бобринский А. А. 1959. Гончары-пидьбляне. – Советская археология, 1, 228–242.

Бобринский А. А. 1961. Древнерусский гончарный круг легкого типа на территориях северо-западных областей РСФСР. – Вестник Московского университета, № 4, 54–69.

Бобринский А. А. 1962. Древнерусский гончарный круг. – Советская археология, 3, 33–52.

Бобринский А. А. 1978. Гончарство Восточной Европы. Москва.

Горюнова В. М. 1974. Новое в исследовании "Городка" на Ловати. – Краткие сообщения Института археологии Академии Наук СССР, вып. 139. Москва, 74–80.

Горюнова В. М. 1997. Раннегончарная керамика Новгорода (по материалам Троицкого X раскопа). – Новгород и новгородская земля. История и археология. (Материалы научной конференции. Новгород, 28-30 января, 1997 г.) Выпуск 11. Новгород, 115–138.

Горюнова В. М. 2002. Раннегончарная керамика Рюрикова городища и Старой Ладogi. Опыт синхронизации. – Старая Ладога и проблемы археологии северной Руси. Санкт-Петербург, 49–63.

Горюнова В. М. 2005a. Раннегончарная керамика Рюрикова городища и общие тенденции развития раннегончарного комплекса городских центров северо-западной Руси X – начала XI вв. – Носов, Е. Н., Горюнова В. М., Плохов, А. В. Городище под Новгородом и поселения северного Приильмения (Новые материалы и исследования). Санкт-Петербург, 82–121.

Горюнова В. М. 2005b. Керамический материал из заполнения комплексов "больших построек" (раскопы 1985–1988 гг.). – Носов Е. Н., Горюнова В. М., Плохов А. В. Городище под Новгородом и поселения северного Приильмения (Новые материалы и исследования). Санкт-Петербург, 67–73.

Гражданкина Н. С. 1965. Методика химико-технологического исследования древней керамики. – Археология и естественные науки. Общий ред. Б. А. Колчин. Москва, Наука, 152–160.

Кильдюшевский В. И. 1986. Керамика Пскова XIII–XVII вв. (Опыт классификации). – В. В. Седов (ред.) Археология и история Пскова и псковской земли. Тезисы докладов предстоящей научно-практической конференции Псков, 13–15.

Кильдюшевский В. И. 2002. Керамика Пскова XII–XVII вв. – Ладога и ее соседи в эпоху средневековья. Санкт-Петербург, 5–33.

Колчин Б. А. (ред.) 1965. Археология и естественные науки. Москва.

Королева Э. В., Кулакова, М. И., Степанов, С. В. 2003. Керамика средневекового Пскова X–XVII вв. – Археология и история Пскова и Псковской земли. Материалы научных семинаров за 2001-2002 гг. Псков, 73–79.

Ланг В. & Лиги, П. 1988. Предварительные результаты исследования поселения Удерна II. – TATÜ, 4, 380-384.

Лопатин Н. В. 2007. Проблемы изучения керамики Изборска. – Археология и история Пскова и Псковской земли. Семинар имени В. В. Седова. Материалы LII заседания, посвященного памяти профессора А. Р. Артемьева. Псков, 217–231.

Малыгин П. Д., Гайдуков П. Г. 2001. Керамический комментарий к теории происхождения Новгорода В. Л. Янина и М. Х. Алешковского. – Тверской археологический сборник, вып. 4. Материалы II Тверской археологической конференции и 5-го заседания научного семинара "Тверская земля и сопредельные территории в древности", том II. Тверь, 159–167.

Рыбаков Б. А. 1948. Ремесло древней Руси. Москва.

Сениченкова Т. Б. 2002. О раннегончарной керамике из Старой Ладogi (по материалам Земляного городища и раскопа на Варяжской улице). – Старая Ладога и проблемы археологии северной Руси. Санкт-Петербург, 38–49.

Смирнова Г. П. 1956. Опыт классификации керамики древнего Новгорода. – Труды Новгородской археологической экспедиции. Том I. А. В. Архиповский, Б. А. Колчин (ред.) МИА 55. Москва, 228–248.

Смирнова Г. П. 1974. О трех группах Новгородской керамики X – начала XI в. – Краткие сообщения Института археологии Академии Наук СССР, вып. 139. Москва, 17–22.

Станкевич Я. В. 1950. Керамика нижнего горизонта Старой Ладogi. – Советская археология, XIV, 187–216.

Станкевич Я. В. 1951. Классификация керамики древнего культурного слоя Старой Ладogi (по материалам раскопок 1947–1949 гг.). – Советская археология, XV, 219–246.

Степанов С. В. & Яковлева Е. А. 1994. Раскопки на улице Некрасова (Никольский раскоп). – Археологическое изучение Пскова вып. 2. Псков, 97–109.

Фосс, М. Е. 1952. Древнейшая история севера Европейской части СССР. МИА, 29. Москва.

Харлашов Б. Н. 1994. Некоторые итоги раскопок на Завеличье. – Археологическое изучение Пскова вып. 2. Псков, 44–76.

Хвощинская Н. В. 2004. Финны на западе Новгородской земли (по материалам могильника Залахтовье). Санкт-Петербург.

Lühendid

Väljaanded:

AVE = Arheoloogilised välitööd Eestis. Tallinn, 1997–.

MT = Muinasaja teadus. Tallinn, 1991.–

SMYA = Suomen muinasmuistoyhdistuksen aikauskirja. Helsinki, 1874–.

TATÜ = ENSV Teaduste Akadeemia Toimetised, 1952–55; Ühiskonnateaduste seeria, 1956–1966; Ühiskonnateadused, 1966–1989. Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused, 1990–1991; Humanitaar- ja sotsiaalteadused, 1992–1996. Tallinn.

МИА = Материалы и исследования по археологии СССР. Москва, Ленинград, 1940–1990.

Asutused ja muuseumikogud:

AI = Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut

PäMu = Pärnu muuseum

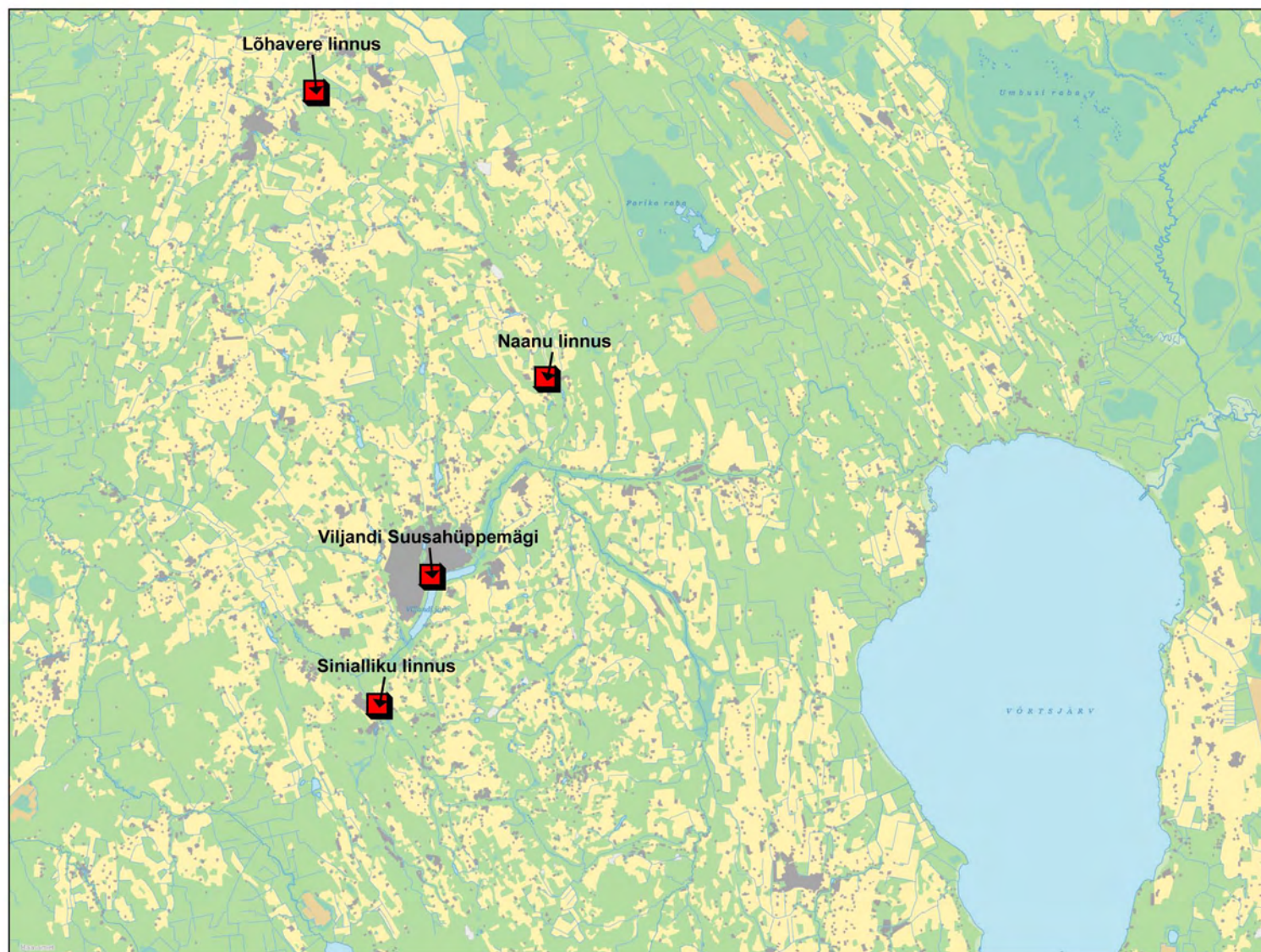
TÜ = Tartu Ülikool

TÜ AK = Tartu Ülikooli arheoloogia kabinet

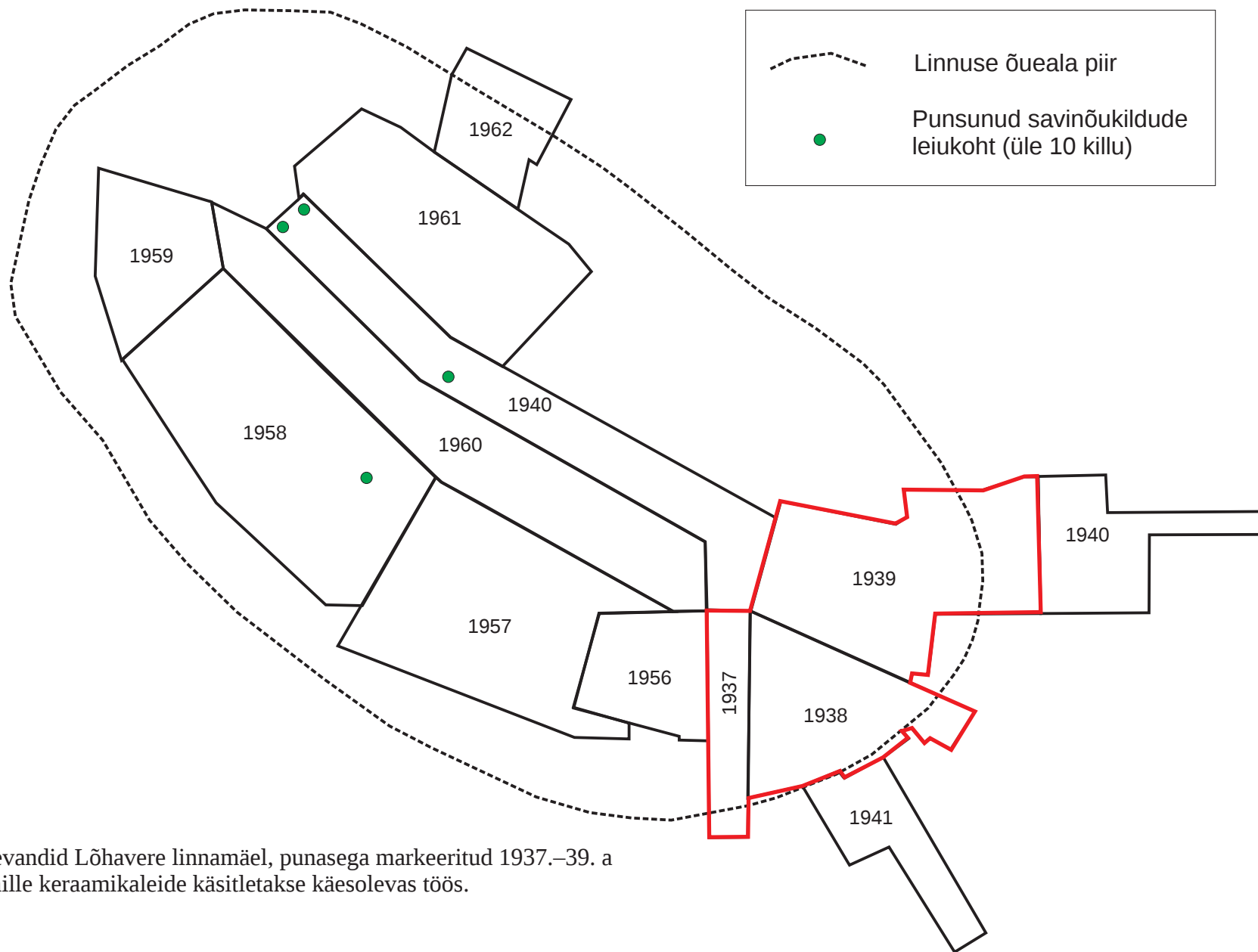
VM = Viljandi muuseum

LISA. Magistritööle lisatud jooniste nimekiri

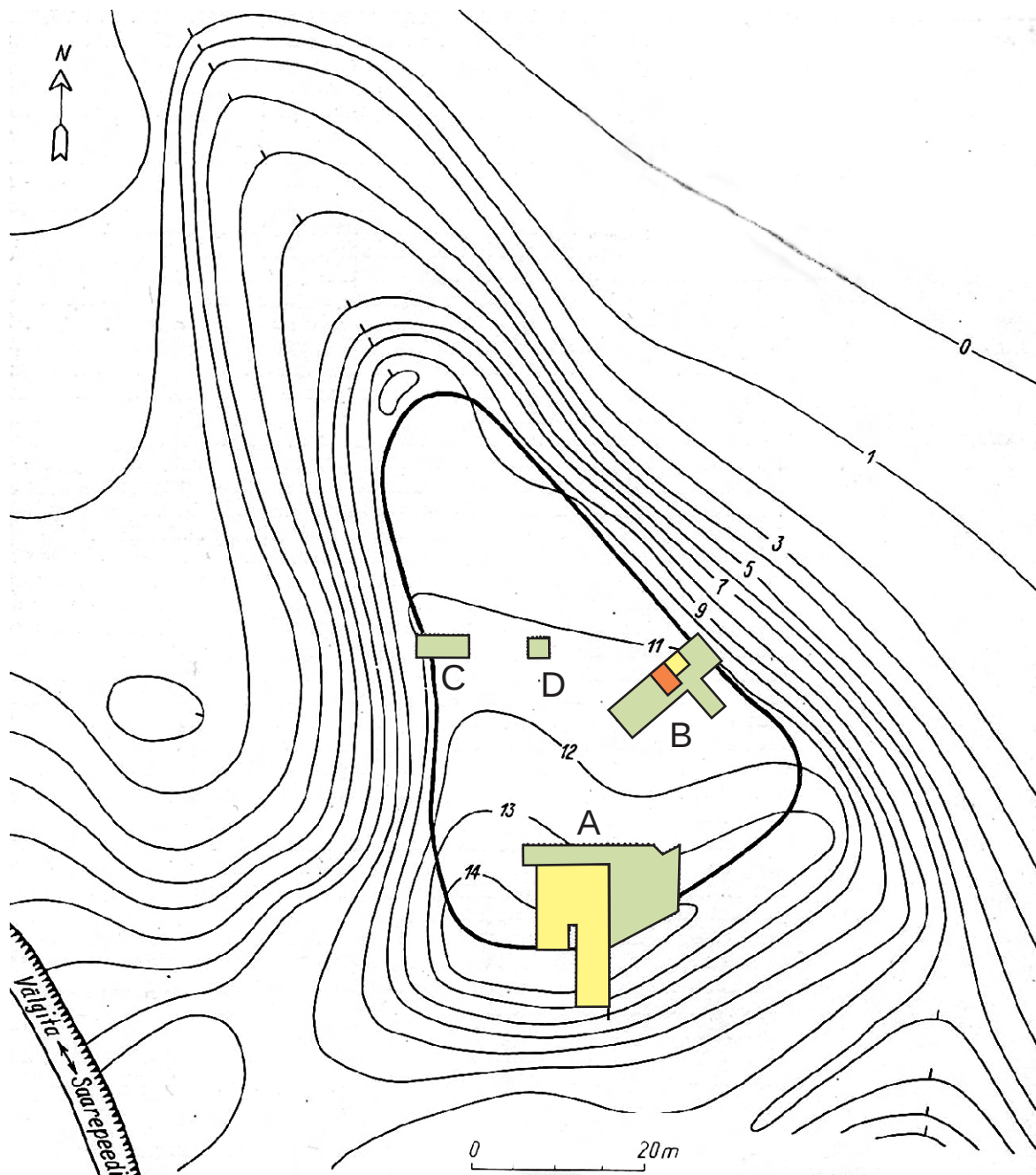
- Joonis 1. Töös käsitletud keskuste asukohaskeem.
- Joonis 2. Kaevandid Lõhavere linnamäel, punasega markeeritud 1937.–39.a kaevandid, mille keraamikaleide käsitletakse käesolevas töös.
- Joonis 3. Kaevandid Naanu linnusel.
- Joonis 4. Kaevandid Sinialliku linnusel
- Joonis 5. Kaevandid Viljandi Suusahüppemäel.
- Joonis 6. Materjali läbitöötamisel kasutatud vormid.
- Joonis 7. Savinõu valmistamine käsikedral (Brorsson 2005, jn 58).
- Joonis 8. Käsikedral tekkinud treimisjäljed nõu välispinnal (a), võriku siseküljel (b) ning põhja siseküljel (c) (AI 3578: 727, 794, 797).
- Joonis 9. Käsikedral tekkinud treimisjäljed nõu alaosas
- Joonis 10. Püstisuunalised silumisjäljed Viljandi Kivimäelt leitud kausi sisekülje alaosas (VM 10741: 2: 498/517/518; VM 10811:314; VM 10849: 80).
- Joonis 11. Lintide liitekoht Lõhavere linnuselt leitud nõu siseküljel (AI 3578: 304).
- Joonis 12. Nn Pihkva kdrakeraamika tüübid. Ülal 2. rühma nõu Kuude kalmest; all 3: 2 rühma nõu Sinialliku linnuselt (VMT 30: 18; VM Aj 407: 133–136).
- Joonis 13. Käesolevas töös väljatoodud tüübid võriku ülaserva kuju põhjal.
- Joonis 14. Joontekimp Lõhavere linnuselt leitud nõu küljekatketel (AI 3578: 200).
- Joonis 15. Kolmnurksed stambivajutused joonornamendi kohal Naanu linnuselt leitud savinõul (AI 4062: 100, 102).
- Joonis 16. Jooned Naanu linnuselt leitud savinõu võriku välisküljel (VM 8682: 79).
- Joonis 17. Porsunud killud Lõhavere linnuselt (AI 4133: 2040). Foto: Priit Lätti.
- Joonis 18. Lõhavere tüüpi rekonstrueeritud savinõu. Foto: Priit Lätti.
- Joonis 19. Lõhavere tüüpi profiiliga (A3) punsunud servakatke.
- Joonis 20. Laine- ja joonornamendiga kilde Lõhavere linnuselt (AI 3578: 441, 936).
- Joonis 21. Naanu linnuse äärekaevandis, kollase loodusliku liiva ülaosast leitud savinõukildude rekonstrueeritud leiuplaan.
- Joonis 22. Naanu linnuselt leitud savinõukild, kus käsitsi on matkitud lainejoonornamenti (VM 8682: 147).
- Joonis 23. Liituvad killud Viljandi Suusahüppemäe kaevanditest. Rekonstrueeritud leiuplaan.
- Joonis 24. Ühe kausi liituvad servatükid Viljandi Suusahüppemäe 2002. ja 2005. aasta kaevanditest (VM 10877:7, 988; VM 11083: 256).
- Joonis 25. Kausi või poti põhjarant Viljandi Suusahüppemäe kaevandist (VM 10877: 540).
- Joonis 26. Sinialliku linnuselt leitud savinõu murre. Näha on lisandina ohtralt esinev kivi purd (AI 4407: 169).
- Joonis 27. Pulgaga veetud lainejoon Sinialliku keraamikal (AI 4407: 171, 189).
- Joonis 28. Savinõu serva viimistlusvõtete väljendumine servakujus (Бобринский 1978, jn 16).
- Joonis 29. Soontagana (vasakul) ja Lõhavere (paremal) savinõude profiilid (PäMu 2766: 594; AI 3578: 1717).
- Joonis 30. Soontagana (vasakul) ja Lõhavere (paremal) savinõude ülaosa: väliskülg (ülal) ning sisekülg (all) (PäMu 2766: 594; AI 3578: 1717).

Joonis 1. Viljandimaa keskused, mille leiumaterjali on käesolevas töös käsitletud.

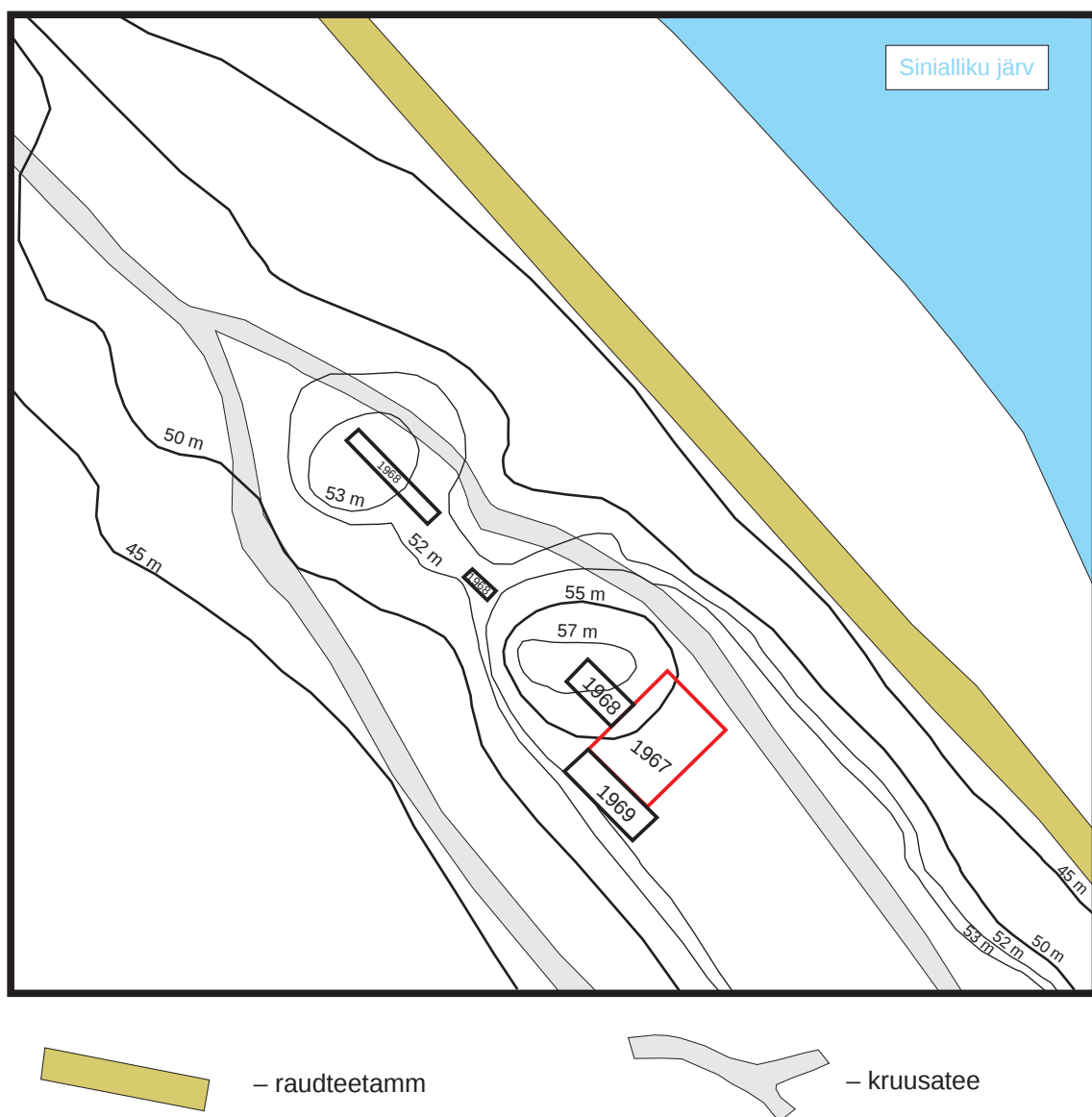

Joonis 2. Kaevandid Lõhavere linnamäel, punasega markeeritud 1937.–39. a kaevandid, mille keraamikaleide käsitletakse käesolevas töös.

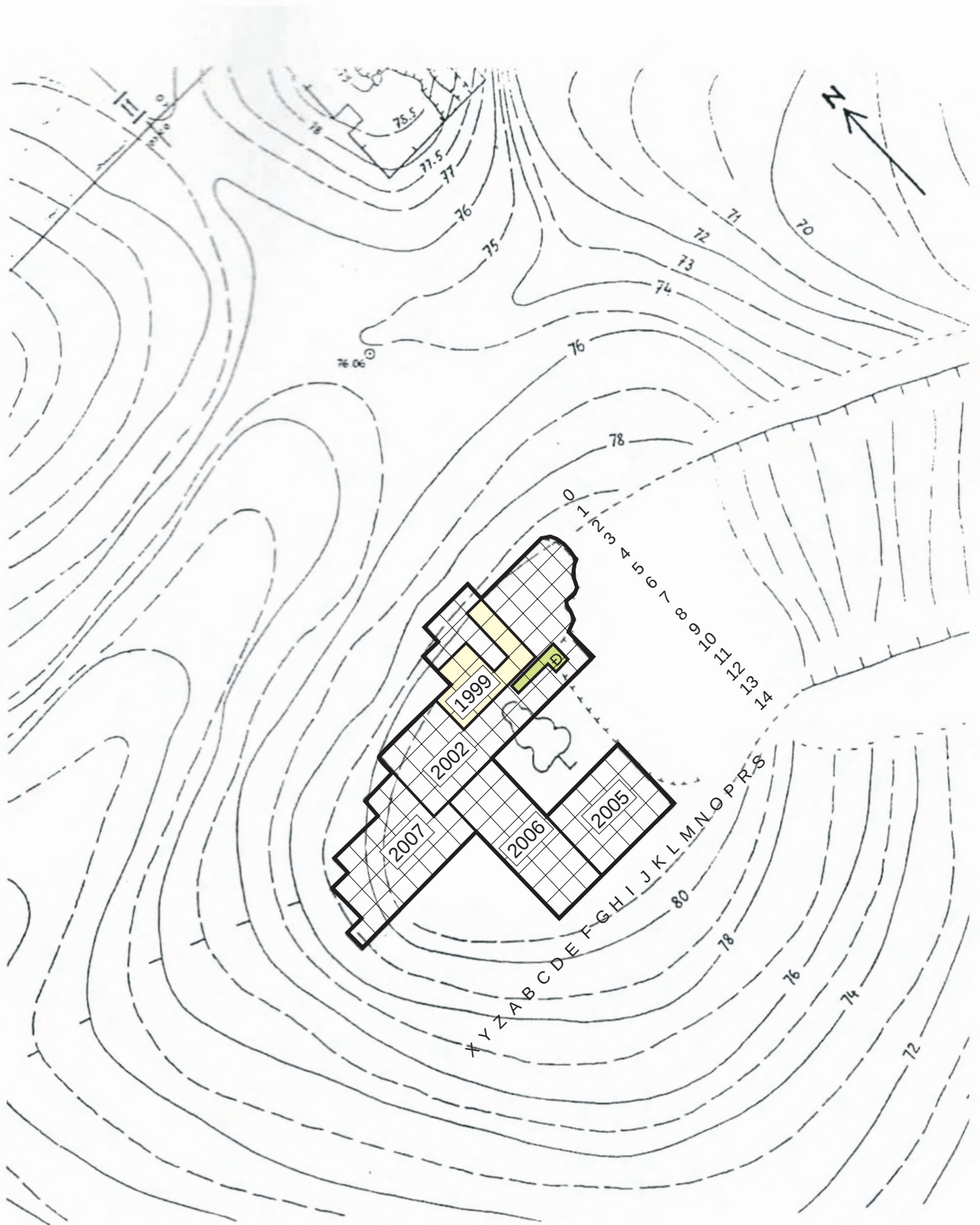

– 1947
 – 1952
 – 1953

Joonis 3. Kaevandid Naanu linnusel. A – peakaevand, B – ida-ääre kaevand,
 C – loode-ääre kaevand, D – kaevand hoovi keskosas.

Joonis 4. Kaevandid Sinialliku linnusel, punasega markeeritud 1967. a kaevand, mille keraamikaleide käsitletakse käesolevas töös.

 – 1999. a kevadel rajatud õurf

0 10m

Joonis 5. Kaevandid Viljandi Suusahüppemäel (alusplaan Riina Vesi).

Muistis:

Lõhavere linnus

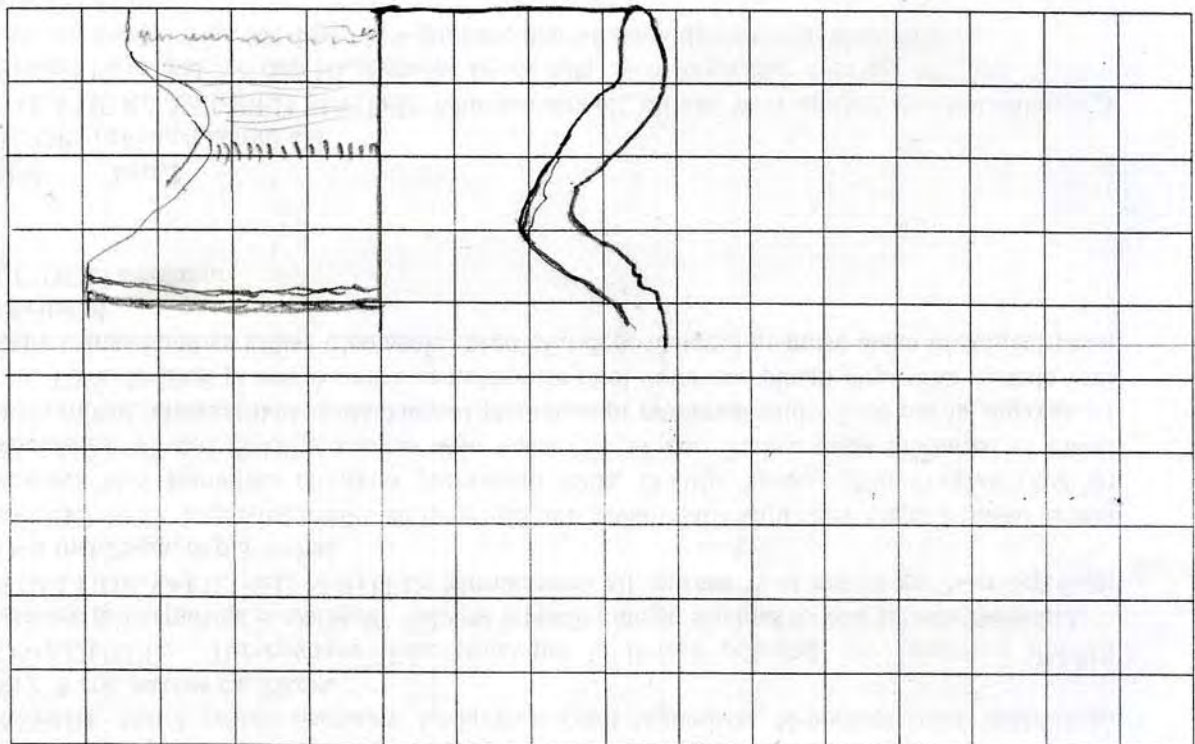
Peanumber: A13578

Alanr	kon- tekst	nõu osa	värv: murre/pind	murde struk	pinna struk	põletus	lisandid:			dekoor, glasuur	suuava lm	põhja lm	seina paksus	valm. tehnika	serva kuju	tüüp	dat
							liik	suurus	%								
412	28/e	serv	pn. hall	ebatas	kedralt murt	nõrk keskm	KP org	<1	5-10	-	-	-	5 mm	kedr		lõhav.	-
415	29/d	külg	t. hall/pn. hall	-1-	-1-	keskm	KP	<1	-1-	jõrk org	-	-	6 mm	ke		-	-
416	30/d	serv	hallikaspa/t. pruun	-1-	-1-	nõrk	Kiv. org	<1	25	-	-	-	5 mm	ke		lõhav.	-
424	30/d	serv	hallikaspa	-1-	-1-	keskm	Kiv.	<1	5-10	-	-	-	5 mm	ke		-1-	-
424	-1-	-1-	pn. hall/kollakaspa	-1-	-1-	nõrk	Kiv. org	<1	<5	-	-	-	4-5 mm	ke		-1-	-
429	28/d	serv	kollakaspa/hallikaspa	tasane, karaaorg	-1-	-1-	Kiv. org	<1	5-10	-	-	-	4-5 mm	ke		lõhav.	-
433	27/d	serv	kollakaspa	ebatas	-1-	-1-	Kiv. org	<1	-1-	-	-	-	5 mm	ke		-1-	-
434	30/c	ps	pn. hall	-1-	kedralt murt v. silut	nõrk	Kiv. org	<1,5	10-15	-	-	-	6-8 mm	ke		-	-
441	28/d	külg	hall/pspr pruun, võibp t. pruun	ebatas	pspr keskm võibp nõrk	nõrk keskm	KP	<1,5	10-15	lõhn jõrk org	-	-	5 mm	ke		3:2	-
444	-1-	serv	pn. hall/must	-1-	kedralt silut	nõrk	Kiv. org	<1	5-10	-	-	-	5 mm	ke		lõhav	-
447	-1-	serv	pn. pruun	-1-	-1-	-1-	KP	<2	10-15	-	-	-	6 mm	ke		lõhav	-
449	27/d	põh	pn. hall	-1-	pspr pruun võibp t. pruun	nõrk keskm	KP	<2	-1-	-	-	-	7 mm/põh	ke	-	-	-
454	27/e	serv	t. hall	-1-	pspr t. pruun võibp t. pruun	nõrk	Kiv. org	<1	5-10	-	-	-	4 mm	ke		lõhav?	-
456	28/e	külg	pn. hall	-1-	kedralt murt	keskm	KP org	<1	-1-	keem joon- org	-	-	5 mm	ke		-	-
460	29/d	külg	hallikaspa	ebatas	-1-	-1-	KP	<2	10-15	keem joon- org	-	-	6-7 mm	ke		-	-
462	27/d	külg	pn. hall	ebatas	kedralt murt võibp t. pruun	nõrk	KP	<1,5	10-15	jõrk org	-	-	6-7 mm	ke		-	-
472	31/b	käsitse	pn. hall/t. hall must	ebatas	kedralt murt võibp t. pruun	nõrk keskm	Kiv. org	<1	5-10	poliir	-	-	7 mm	käsitse	-	külg	-
473	27/d	külg, ke	kollakaspa/t. hall	ebatas	poliir	nõrk	Kiv.	<1	-1-	+11-	-	-	4 mm	käsitse	-	külg	-
473	-1-	-1-	hallikaspa	v. ebatis	silut	nõrk	KP	<3	25-30	-	-	-	11 mm	käsitse	-	v. vana?	-
473	-1-	serv	pn. hall/t. hall	ebatis	kedralt murt	keskm	KP org?	<1	10-15	-	-	-	5 mm	kedr		3:1, lõhav	-

ebatis. silumise järgi
põh. all KP

Joonis 6a. Keraamikamaterjali läbitöötamisel kasutatud vorm.

muistis: Naarn linnus		peanumber: VM 8682: 104
leiukontekst (kiht, ruut, sügavus jne): III k, 2/12 1104		tüüp: 3:2
dateering: 12.5.2 - 13.5.2008	nõu osa(d): arv	kuulub kokku:
värv: tumehall, must, kollakaspr. pinnad		
murde struktuur: ebaregulaarne, väga koonulise		
pinna struktuur: karedal vöramitund, välispinnal lisandiosakesed, ripp-l väikesemend ebatasasusi		
põletus: nõrk / keskmine		
dekoor, glasuur: joonorn, koonul 2 joonest	valmistamistehnika: kuden	
Lisandid: KP		
suurus: 2,5	osakaal: 5-10%	jaotus: ühtlane
Mõõdud:	suuava läbimõõt: 16 mm	
seinapaksus: 4-5 mm	põhja läbimõõt: -	

Joonis 6b. Servakildude kirjeldamisel ja registreerimisel kasutatud vorm.

Joonis 7. Savinõu valmistamine käsikedral (*Brorsson 2005, jn 58*).

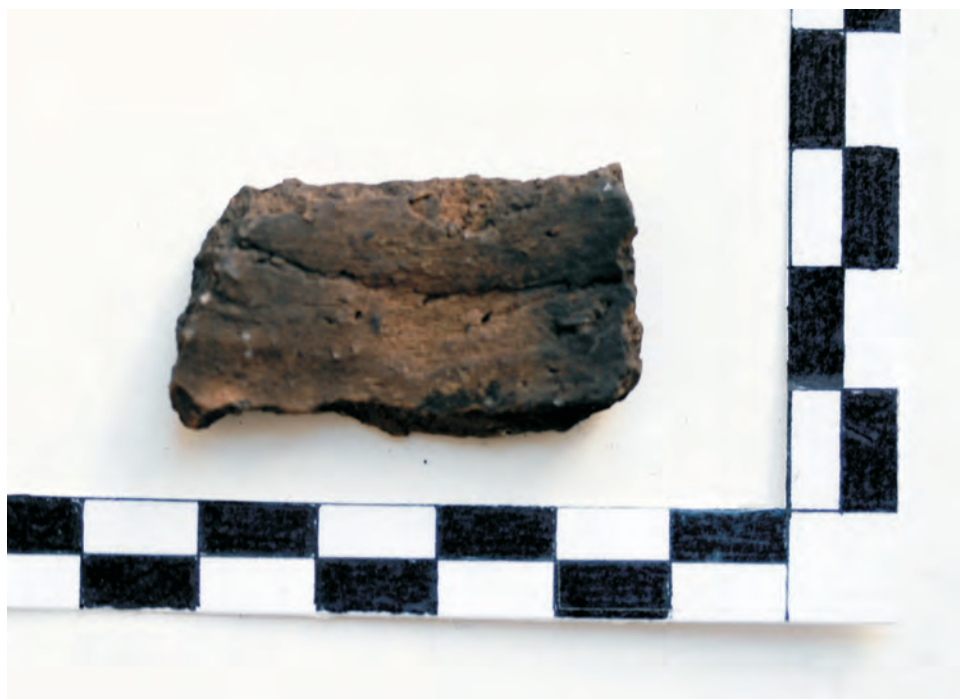
Joonis 8. Käsikedral valmistatud poti väliskülg (vasakul) ja sisekülg (paremal).

Joonis 9. Käsikedral vormitud nõude põhjaservad (AI 3578: 727/797 [ülal]; 100/106/107 [all]).

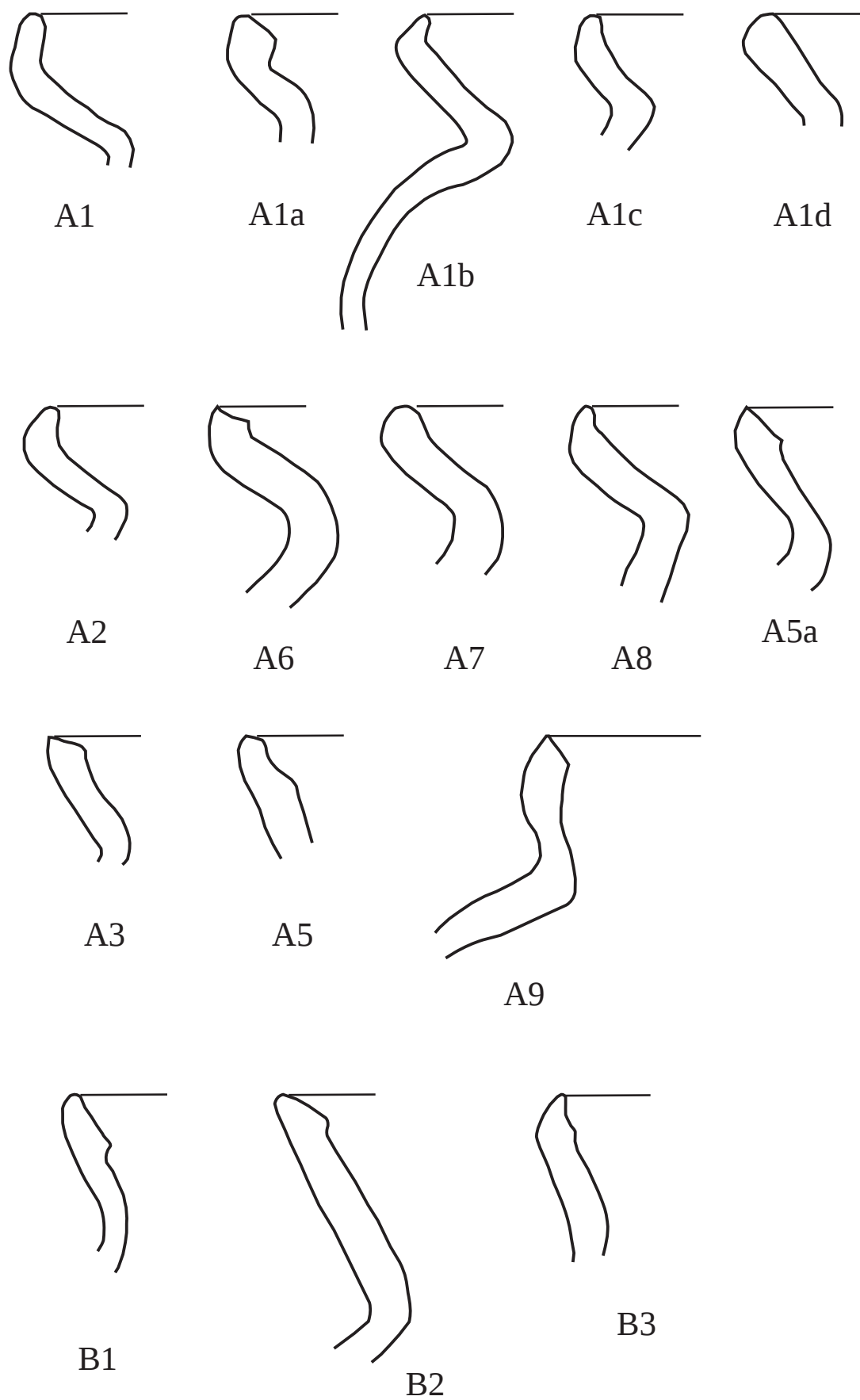
Joonis 10. Püstisuunalised silumisjäljed Viljandi Kivimäelt leitud kausi sisekülje alaosas (VM 10741: 2: 498/517/518; VM 10811: 314; VM 10849: 80).

Joonis 11. Lintide liitekoht Lõhavere linnuselt leitud nõu siseküljel (AI 3578: 304).

Joonis 12. Nn Pihkva kedrakeraamika tüübid. Ülal 2. rühma nõu Kuude kalmest;
all 3: 2 rühma nõu Sinialliku linnuselt (VM 30: 18; VM Aj 407: 133–136).

Joonis 13. Käesolevas töös väljatoodud tüübid võriku ülaseru kuju põhjal.

Joonis 14. Joontekimp Lõhavere linnuselt leitud nõu küljekatketel (AI 3578: 200).

Joonis 15. Kolmnurksed stambivajutused joonornamendi kohal Naanu linnuselt leitud savinõul (AI 4062: 100, 102).

Joonis 16. Jooned Naanu linnuselt leitud savinõu
võriku välisküljel (VM 8682: 79).

Joonis 17. Porsunud killud Lõhavere linnuselt (AI 4133: 2040).
Foto. Priit Lätti.

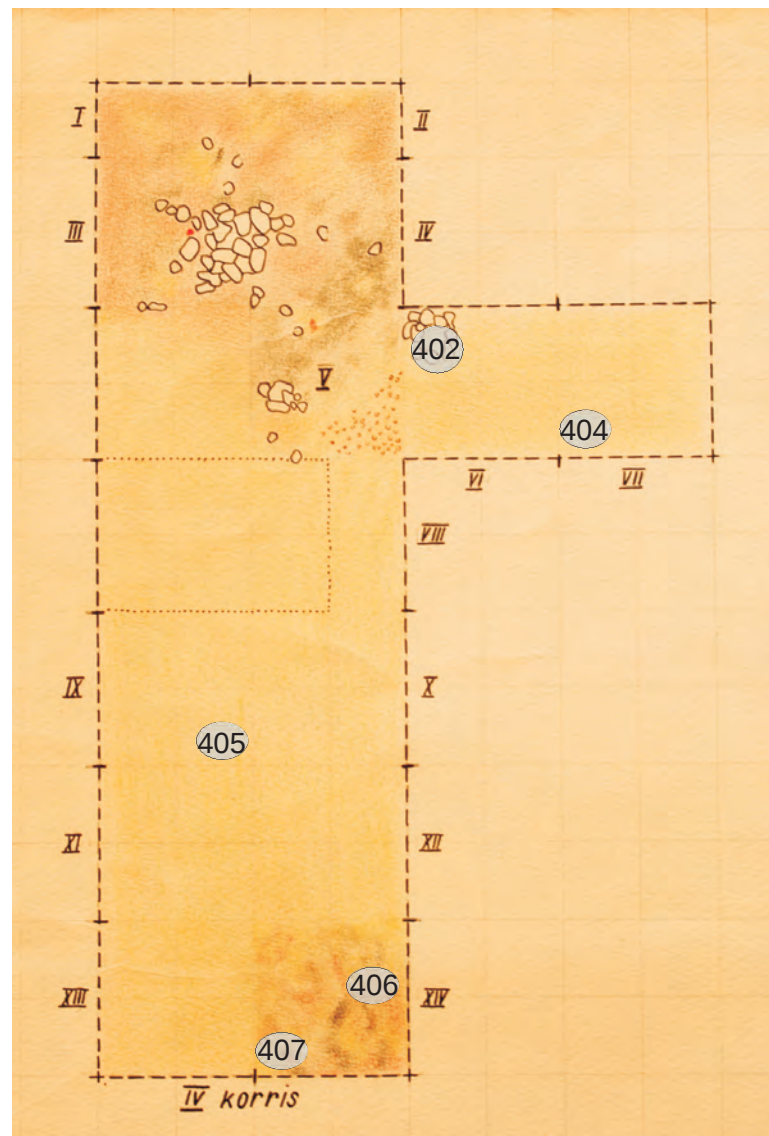
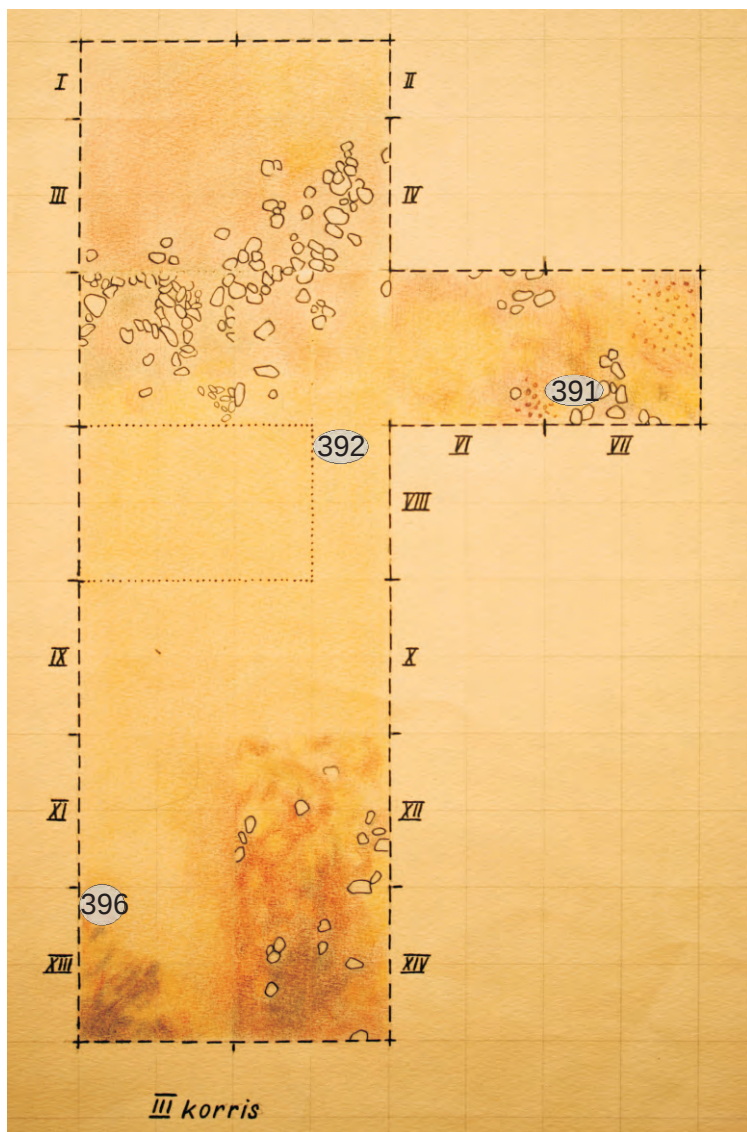
Joonis 18. Lõhavere tüüpi rekonstrueeritud savinõu. Foto: Priit Lätti.

Joonis 19. Lõhavere tüüpi profiiliga (A3) punsunud servakatke. Foto: Priit Lätti.

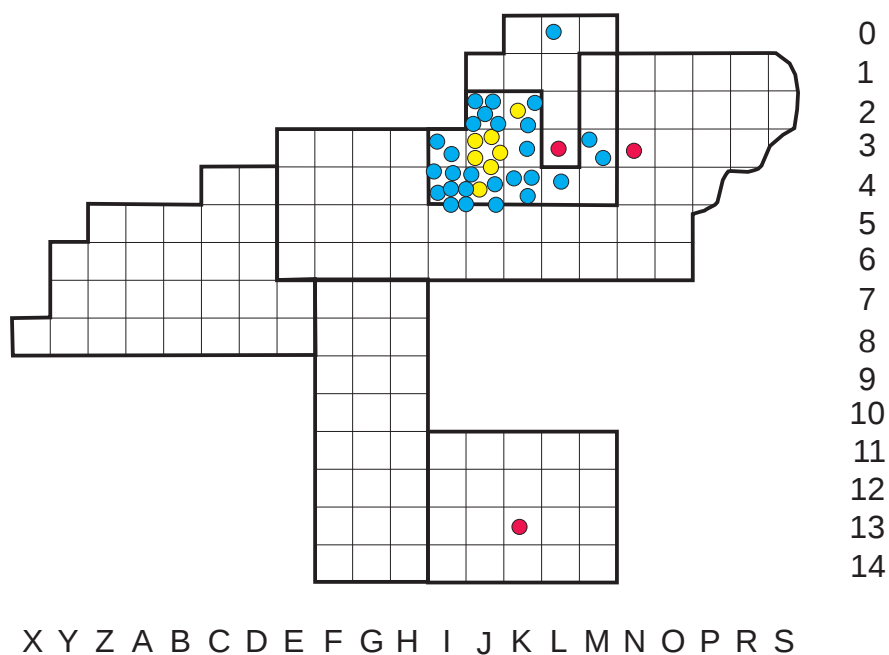
Joonis 20. Laine- ja joonornamendiga kilde Lõhavere linnuselt (AI 3578: 441, 936).

Joonis 21. Naanu linnuse äärekaevandist, kollase loodusliku liiva ülaosast leitud savinõukildude rekonstrueeritud leiuplaan. Alused: korriseplaanid TLÜAI arhiivis.

Joonis 22. Naanu linnuselt leitud savinõukild, kus käsitsi on matkitud lainejoonornamenti (VM 8682: 147).

Joonis 23. Liituvad killud Viljandi Suusahüppemäe kaevanditest.
 Rekonstrueeritud leiuplaan Legend: punane täpp: kausi katked (vt jn 24);
 kollane täpp: liituvad killud potist (VM 10741: 18 jj), sinine täpp –
 sama poti killud, mida otseselt teistega ei liitu.

Joonis 24. Ühe kausi liituvad servatükid (sise- ja väliskülg) Viljandi Suusahüppemäe 2002. ja 2005. aasta kaevanditest (VM 10877:7, 988; VM 11083: 256).

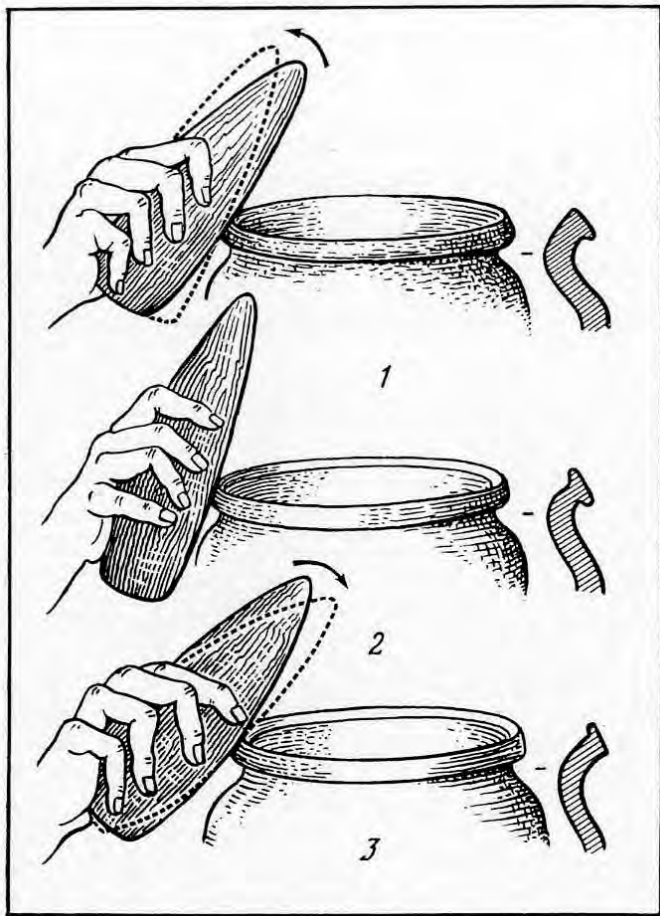
Joonis 25. Kausi või poti põhjarant (pealt- ja altvaade) Viljandi Suusahüppemäe kaevandist (VM 10877: 540).

Joonis 26 .Sinialliku linnuselt leitud savinõu murre. Näha on lisandina ohtralt esinev kivipurd (AI 4407: 169).

Joonis 27. Pulgaga veetud lainejoon Sinialliku keraamikale (AI 4407: 171, 189).

Joonis 28. Savinõu serva viimistlusvõtete väljendumine servakujus (Áí áðèí ñêèé 1978, jn 16).

Joonis 29. Soontagana (vasakul) ja Lõhavere (paremal) savinõude profiilid (PäMu 2766: 594; AI 3578: 1717).

Joonis 30. Soontagana (vasakul) ja Lõhavere (paremal) savinõude ülaosa: väliskül (ülal) ning sisekül (all) (PäMu 2766: 594; AI 3578: 1717).